

decideix emprar el foli que té el costat com a continuació. Dormer se'n va adonar i, per això, no va ometre els fragments en qüestió.

Hi ha encara una raó de coherència per defensar la nostra lectura. A la carta del 17 de juny del 1561 Agustín demanarà a Zurita la distància que hi ha entre Gelsa i Velilla, tot afegint “ *ahunque creo que me lo ha escrito otra vez*”⁴ . Sense dubte que es refereix a aquesta carta i, especialment, al segon dels fragments eliminats per Flores.

9. Zurita havia vist el manuscrit de l'Itinerari d'Antoni d'Achille Maffei durant el seu viatge a Roma i a Sicília el 1550. Aquest exemplar anava precedit per una *Cosmographia* o descripció de la terra feta per Juli Honori en nou capítols⁵ . El professor Flores a la seva edició, en una nota explicativa al text de la carta, ens informa que a la biblioteca capitular de la Seu saragossana existia un exemplar de l'Itinerari amb notes de Zurita (ms. 4012)⁶ . A partir de 1568 el cronista dedicarà molt de treball a la preparació de l'edició d'aquest Itinerari, obra que serà publicada per A. Schott a Colònia el 1600.

Segons Dormer reballà amb cinc exemplars: “ *un de S. Lorenzo que truxo de Oviedo, escrito en la era de 922; el segundo de la libreria Blandiniana, de mas de 400 años de antiguedad; el tercero de la de los Reyes de Napoles, que fue despues del Cardenal Ursino, y tenia 427 años; el quarto de Geronimo Paulo, muy celebrado del mismo Zurita...de Pedro Miguel Carbonell...y el quinto de Christoval Longolio, que saco a la luz Enrique Estevan en 1512*”⁷ .

10. Zurita demana a Agustín que li trameti el llibre de Sigonio sobre els Fastos Capitolins que havia estat publicat el 1556 amb un ampli comentari. Tal com li farà notar l'auditor en una carta posterior, Sigonio no era de Siena sinó de Modena.

⁴ En el comentari d'aquesta carta (p. 500) , hi ha la descripció de la moneda.

⁵ V. CERETTI, L. “Gabriele Faerno filologo...” p. 324 n. 4.

⁶ *Epistolario*, loc. c. n. 22.

⁷ Dormer, p. 194.

R(everen)do Padre mio galantiss(im)o [Panvinio]. Se pur e licito dirvi quello che sete, come per altre parolle potria dir per lodarvi che non havete niente del frate, voi direte di me che non ho niente del Spag(no)lo¹. Ma con tutto questo et voi sarete della religione che sete, et io della patria mia. A la vostra di 26 di Marzo
5 mi par veder quelle tante medaglie che mi significate cosi a pieno, pure mi rincresce che siano di cosi bassi imperatori. Quella di Decio giovane dubito, se si legge come voi scrivete, Q. Her. Etr. Mess. Decius: ovvero Q. Here. TR. Mess. Decius. perche non ci essendo punti, è ambiguo l'un e l'altro. Et con quel TR. voglio significar il nome di Traiano havuto del suo padre, piu presto, che
10 Etruscus dalla madre Herennia Etruscilla, se quella che si trova in medaglie, è madre di questo giovane. Non so se con libri o con altre medaglie chiarirete questa ambiguita². In altre medaglie si trova C. Valens Hostil. Mes. Quintus Aug³. Le medaglie di Macriano et Quietò e cosa rara, mandateci donche un impronto depinto o di solfo come vi piacera⁴. Quella Diva Mariniana non e rara a
15 noi, benche non sappiamo chi sia. La varieta di conii in tante medaglie d'un imperator e ben cosa grande, pure il medesimo si vede nelle altre medaglie antiche: che rara cosa e due medaglie esser in tuto simili. Forse che son poche quelle che si vedono in comparatione di tanta infinita come si facevano. Ne mi e verisimile ch'un conio servisse per sola una medaglia⁵. Non ho parlato a
20 M(esser) Pyrrho. Io li leggero vostra lettera et vi farò intender il parer suo⁶. V(ostra) s(ignoria) dia le mie raccomand(atio)ni a M(esser) Hannibal Caro che benche non ci habbiamo comunicato troppo, ho molte cagioni di esser mi caro lui, et per mezzo vostro⁷. Le vostre scritte vi mandaro a Bologna a la persona che scrivete, p(ero) avisate il p(adre) M(aestr)o Gulielmo, che le riceva⁸. Del
25 copiar di concilii otavo et Tertio mi e car(issi)mo purchè con questo sfodrar di spade, non si venga al aumento di concilii et di schismati, che dio non voglia⁹. Le cose di qua son pregne di varie cose: di che gia non mi curo, tanto fastidio mi

3 di: de *Flor.* 21 le: la *Flor.*

danno a vederle et sentirle, che non ho piacer di pensar in esse, ma con le cose da la Rota et con altri studii come chiodo con chiodo mi conduco a passar li mesi non che le settimane senza attender ad altro. Omnia vanitas vanitatum, et afflictio spiritus.

- 5 Padre Otavio ha la podagra con la quale mi impedira alcune volte di non poter esser insieme¹⁰. Patienza tanto piu. Quelle arme spagnole non ho scoperto anchora del Frias ne del Castegliar. Il vescovo dice non esser di quelli Frias¹¹. Resta che pregate a Dio per tutti quelli della barca fluctuante. Di essa alli tre di Aprile 1557.
- 10 Mandovi la memoria delle medaglie che mi mancano. Se qualcuna vi viene per le mani mandatemela.

Tutto di v(ostra) s(ignoria)
Ant(oni)o ag(osti)no.

2 mesi: messi *Flor.*

COMENTARI

1. Aquests mots traspuen la idea que comentàvem a la carta del 16 de gener: Agustín considera un afalac el fet que hom li digui que no sembla espanyol, igualment com ell diu a Panvinio que no sembla pas un frare agustiniana.

Amb data del 20 d'agost de 1554 Panvinio havia obtingut del seu superior general, Cristoforo Patavino, un permís especial per a residir fora del convent i poder-se dedicar als seus estudis. A instàncies d'ell mateix, aquest permís li havia estat prorrogat durant dos anys més a partir del 10 de juny de 1556¹.

Durant aquest període de temps entrà a formar part de la casa del cardenal A. Farnese que esdevingué el seu mecenes. Malgrat, doncs, que la seva situació jurídica i l'econòmica estaven en regla, Panvinio sovint passà penúria monetària -sobretot quan no residí a les cases de Farnese- i sempre temé represàlies per part del papa Pau IV, que no veia amb bons ulls que els conventuals residissin fora del seu convent².

2. La llegenda no és prou explícita per identificar clarament la moneda. Als *Diálogos*, tanmateix, hi ha registrat un antoninià Q. HERE. TR MES DECIVS NOB C / PIETAS AVGG SC, en el qual encara manté la lectura HERE TR. Aquest fet ens ha dut a identificar la moneda de la carta amb RIC Trajan Decius 142(b).

ANVERS: Q. HER. ETR. MES. DECIVS. NOB. C. Bust a la d. radiat i vestit.

REVERS: PIETAS AVGG. Mercuri dempeus amb una bossa i el caduceu.

3. RIC Trajan Decius 177(b). Antoninià.

ANVERS: C. VALENS HOSTIL. MES. QVINTVS N. C. Bust a la d. radiat i vestit.

REVERS: MARTI PROPVGNATORI. Mart caminant a la d., sosté una llança i un escut.³

¹ "Nunc vero eandem facultatem tibi per nos concessam, in alterum insuper biennium prorogari petas... Propterea eandem facultatem, quam tibi prioribus litteris nostris concessimus, nunc his etiam nostris ad alterum biennium prorogamus..." (PERINI, o. c. p. 232).

² Aquestes dues pors ja es dibuixen precisament a la carta que Agustín li tramet amb data del 27 de març del 57: "La vostra dubitazione è senza gran difficulta mentre che state assente del monast(er)o con licenza del vostro superiore in habito di religioso di modo che non essendo apostata potete ottener di fuora quello che possete dentro: con licenza si S(ua) S(anti)ta ogni cosa et pensioni et beneficii seculari: con licenza del ordinario et dil vostro superiore qualche pensione..."

³ El RIC registra la possible existència d'una altra moneda igual amb la llegenda C. VALENS HOSTIL MES. QVINTVS AVG, que Cohen a *Description historique des monnaies* atribueix a Banduri, que coincidiria mot per mot amb la descrita per Agustín.

4. Malgrat que les monedes atribuïbles a aquest dos usurpadors són escasses, les dades que ens forneix Agustín no són suficients per delimitar-ne amb exactitud la tipologia. A l'anvers hi figura sempre el bust de cada un dels emperadors amb sengles llegendes IMP C FVL MACRIANVS P F AVG i IMP C FVL QVIETVS P F AVG. Els reversos i les seves llegendes són força variats.

5. Moneda de Mariniana, esposa de Valerià I. Malgrat que la descripció que en fa no permet establir-ne el valor, la tipologia de les monedes d'aquesta emperadriu (RIC **Mariniana 3-12**) és sempre:

ANV.: DIVAE MARINIANAE. Bust a la d. amb vel i amb/sense diadema.

REV.: CONSECRATIO. Un paó estàtic o volant cap al cel amb l'emperadriu a sobre⁴.

6. No hi ha cap raó per creure que es tracta de Pirro Taro, tal com afirma Flores⁵, sinó que cal pensar que es tracta de Pirro Ligorio. Agustín fa que llegeixi la carta de Panvinio sobre les monedes una de les persones més apropiades per a fer-ho, Ligorio, que estava confeccionant diferents llibres sobre les antiguitats romanes on "*rende conto di tutte le cose possibile*"⁶.

Ligorio formava part del cercle d'humanistes amics d'Agustín i havia estat al servei del cardenal d'Este de 1549 a 1555, any en què fou escollit Papa Pau IV, enemic acèrrim del cardenal. Durant aquest període havia excavat la vil.la de Tívoli. El Papa el féu entrar al seu servei a finals de 1557 i el nomenà arquitecte papal, càrrec que ocupà de 1558 a 1567, de tal manera que, a la mort de Miquel Àngel, fou designat per a continuar les obres de Sant Pere⁷.

7. Hannibale Caro (1507-1566) fou secretari administrador del cardenal Guidiccioni i de Pier Luigi Farnese. En aquest moment exercia aquest mateix càrrec a casa del cardenal Alessandro Farnese, protector de Panvinio. El duc Emmanuele Filiberto de Savoia li oferí de retirar-se a viure a la seva casa de Roma i a Frascati, cosa que Caro rebutjà.

8. Es refereix a una segona tramesa dels escrits de Panvinio que aquest havia sol.licitat que li fossin enviats de Roma per tal de poder-hi treballar i de poder enllestir-los per a

⁴ A la carta del 19-6-57 Agustín identifica aquest personatge i dóna més elements descriptius de la moneda.

⁵ *Epistolario*, p. 248 n. 3.

⁶ V. *propera carta*.

⁷ MANDOWSKY, E - MITCHELL, Ch. *Pirro Ligorio's roman antiquities*. London 1963, pp. 2-4.

ser publicats durant el 1557⁸ .

9. Panvinio s'encarrega de fer copiar els concilis d'Efes i e IV de Constantinoble per al seu amic⁹ , que continua molt preocupat pel curs dels esdeveniments relacionats amb la guerra d'Espanya contra el Papa¹⁰ .

10. Pantagatho patia de gota i la seva salut era molt precària. Agustín en les cartes es fa ressó molt sovint d'aquest aspecte: “ *Padre Ottavio si trova inchiodato colla sua gamba* “, “ *mi duole del suo impedimento*”, etc... Pantagatho morí el 1567 després d'haver estat cinc anys impossibilitat del cantó dret a causa d'una apoplegia.

11. Ambdós personatges són dos cardenals espanyols l'existència i les armes dels quals Agustín degué comunicar a Panvinio, igualment com els que hem consignat a la carta del 16 de gener. El frare de Sant Agustí els incorporà a la seva obra:

Petrus Ferdinandis Frias, Hispanus, Episcopus Oxomensis, Presbyter Card. tt. S. Praxedis (p. 229)

Ioannes Castelliar, Hispanus, Archiepiscopus Tranensis, Presbyter Card. tt. S. Mariae Transtiberim.

⁸ V. p. 111 .

⁹ V. p. 105.

¹⁰ V. p. 108 i ss.

R(everen)do padre car(issi)mo [Panvinio]. Le vostre scritture, ecceto li fasti che ritiene padre Otavio, vi ho mandato per mulatieri a Bolog(n)a al p(adre) M(aestro) Gulielmo in una cassetta condannate in tre baiochi la libra, col quinterno di carta regale, et con tre volumi dil mio Varrone perche possiate donar
5 qualcuno a vostri amici. Le vie non son troppo sicure, pure mi è parso poter le mandar a non minor risico [sic] di quello che in questa citta patimo¹. Le vostre medaglie di solfo arrivorno salve, et M(esser) Pyrrho le vidde, et lessi le vostre lettere, ma penso che non vi rispondera pienamente perche nelli suoi libri rende conto di tutte le cose possibile ad un par suo². Et questi di, si e letto un libretto
10 di questa materia d'un vostro Parmegiano Aenea Vico che mostra haversi affaticato assai intorno queste cose. Benche lassa molte cose che potria dir meglio delle medaglie greche et delle consulari, et delli roversi piu copiosamente, specialmente delle provincie et delle virtu, et altri luoghi communi etc. Quod dant, accipimus³.

15 Il Quietto et il Macriano ci fu novo⁴. Le altre sonno assai communi, ma difficile ad intenderle, pur la medaglia di P. NERVA. dimostra il modo di suffragii. Li si vede il ponte, si vede l'urna, si vede colui che buta la sua palota in essa. Forse qualcun Licinio o Cocceio Nerva fece qualche legge sopra i suffragii, come Mario et altri⁵. La medaglia del huomo armato con un tropheo appresso in alcune
20 mie ha queste lettere C.MA.. Forse significa li tropei di C. Mario con qualche statua di esso Mario restituita da Cesare, como dice Suetonio et Plutarcho. Et avertite a la testa de la medaglia che è simile a certe altre di Cesari dico de la famiglia come di L. Caesare, et Sex. Caesare, et Q. Thermo sotto il quale hebbe la civica Cesare⁶. Quella de L. Censor. io interpreto di L. Censorino di famiglia
25 Marcia. Il roverso non intendo; par che sia un colosso⁷. Quella de Q. Cassio con l'aquila et fulmine lituo et vaso dimostra forse flamine Diale⁸. Si trova un altra di C. Cassio con lituo et vaso simile con lettere Lentul. Spint. Son segni di Auguri et Pontifici, come l'aquila et il fulmine di Iove⁹. La medaglia di LONGIN. è di uno simile di questi Cassii che mete odori nel ara¹⁰. Vale. 10 Apr(ile) 1557.

30

Vostro A. A.

16 interderle *Flor.*; Nerva *Flor.* 27 spint. *Flor.* 28 Longin. *Flor.*

COMENTARI

1. Les tropes franceses, comandades pel duc de Guisa, havien entrat a Itàlia el febrer amb motiu del conflicte bèl·lic entre Felip II i el Papa. Els camins, doncs, no eren segurs i, Agustín envia a Panvinio una tramesa amb la resta del seu material i tres exemplars de l'edició de Varró, amb reticències, tot i que no pensa que estigui exposada “*a non minor risico di quello che in questa citta patimo*”.

Agustín també feu arribar un Varró a mans de Manuzio, tal com aquest ens constatarà en una carta posterior: “*Accepi tuum Varronem, missum ab Octavio nostro, delatum a Laevino...*”¹

2. Pirro Ligorio, a qui Agustín deixà llegir la carta que li havia tramès Panvinio.

3. Es tracta del llibre d'Eneas Vico *Discorsi sopra le medaglie degli antichi*, publicat a Venècia el 1555. Agustín posseïa a la seva biblioteca un volum de *Le imagini con tutti i riversi et le vite degli imperatori* d'aquest mateix autor, editat a Parma el 1548. Aquest exemplar anà a parar a mans d'Orsini que el catalogà amb el número 115 dels seus impresos llatins². Hi figuren notes manuscrites en llatí i en italià. Les primeres són atribuïbles a Agustín, encara que la lletra no és del tot identificable³. Les segones són d'Orsini així com algun dibuix que hi apareix⁴.

El títol del llibre exclou d'entrada les monedes consulars i en ell apareixen molt poques monedes gregues. L'únic text que hi figura són alguns fragments de Suetoni sobre la vida de cada un dels emperadors. És per aquestes raons que el llibre al·ludit per Agustín no pot ser aquest, sinó el primer que hem descrit.

4. Panvinio li ha enviat els “*impronti*” de solfo de diverses monedes entre les quals hi ha les dels dos usurpadors que Agustín li havia sol·licitat a la carta anterior.

5. Cr. 292/1.

ANVERS: Bust de Roma a l'e. amb casc i escut a la mà e. i una llança sobre l'espatlla

¹ Per a la datació d'aquesta carta v. Flores, p. 253.

² DE NOLHAC, P. *La bibliothèque de Fulvio Orsini*, p. 261 li dóna la referència interna L(atini) l(impressi)115. Actualment forma part del fons Cicognara de la biblioteca vaticana amb la signatura G/IV/D/2/16.

³ V. p. 37.

⁴ Malgrat que de Nolhac el cataloga com un obsequi d'Agustín a Orsini, a partir dels mots d'aquell a Panvinio a la carta del 10-2-676 “*delli libri di medaglie ho smarrito il libro delli XII Cesari*”, podem afirmar que es tracta més aviat d'un llibre deixat en préstec i no retornat per part d'Orsini.

d.; sobre el casc, un creixent; davant ✕; darrere, ROMA.

REVERS: Escena d'emissió d'un vot: un votant a l'e. del pont rep el vot d'un individu que és a baix; un altre votant introdueix el vot a la cistella; a sobre, P. NĒRVA; a la part superior, una barra on hi ha una tauleta amb la lletra P.

El personatge és P. Licinius Nerva. El significat d'aquest revers és encara obscur.

6.Cr. 335/3a.

ANVERS: Cap de Mart a la d. amb casc amb plomall; a sobre, un martell; davant, ✕.

REVERS: Guerrier nu a l'e. que sosté una llança amb la mà d. i recolza el peu d. sobre una cuirassa; a l'e., un trofeu; a la d., una proa; a sobre la proa, C. MĀL.

La llegenda es refereix probablement a C. Publicius Malleolus, qüestor el 80 a C.

L'efigie de l'anvers és realment semblant a les de les monedes de L. Iulius Caesar (Cr. 320) i de Q. Thermus (Cr. 319), en què apareix Mart amb el mateix casc; en canvi, en les de Sex. Iulius Caesar (Cr. 258) apareix Roma amb casc però sense plomall.

Les citacions de Suetoni i Plutarc a què fa referència són les següents: "*tropaea Gai Mari de Iugurtha deque Cimbris atque Teutonis olim a Sulla disiecta restituit*" (Iul. 11) i "*καὶ περὶ τὴν ἑκφορὰν ἐτόλμησεν (Καίσαρ) εἰκόνας Μαρίου προθέσθαι, τότε πρῶτον ὀφθείσας μετὰ τὴν ἐπὶ Σύλλα πολιτείαν...*" (Caes. 5,2)

7.Cr. 363.

ANVERS: Cap d'Apol.lo a la d. amb corona de llover.

REVERS: Mårsias calb caminant a l'e. amb el braç dret aixecat i sostenint un odre sobre l'espatlla e.; darrere, una columna amb l'estàtua de la victòria; L. CENSOR.

8.Cr.428/3.

ANVERS: Cap del *Genius Populi Romani* a la d. amb un ceptre a l'espatlla.

REVERS: Àguila a la d. sobre un raig; a l'e., *lituus*; a la d., un vas; a sota, Q. CASSIVS.

Segons Crawford aquests objectes no simbolitzen la pertinença al flaminat de Júpiter sinó que "*should be taken as a reference to the lex Cassia of 104, according to which quem populus damnasset cuive imperium abrogasset in senatu ne esset*"⁵.

9.Cr. 500/5.

⁵ RRC p. 452.

ANVERS: Cap de Libertas a la d. amb diadema i vel; davant, LEIBERTAS; darrere,
C. CASSI. IMP.

REVERS: Gerra i *lituus*; a sota, LENTVLVS. SPINT.⁶

10.Cr. 413/1.

ANVERS: Cap de Vesta a l'e. amb vel i diadema; a la d., un plat; a l'e. una marca de control.

REVERS: Un personatge a l'e. a punt d'introduir el seu vot marcat amb una V dins l'urna; a la d. LONGIN. III.V.

Agustín no interpreta bé el revers, tot confonent la *cista*, que està recolzada a terra, amb un altar i el vot amb un flascó d'ungüents.

⁶V. p. 395.

R(everen)do padre amiciss(im)o [Panvinio]. Le vostre di VI et di XVI son venute bene, et quanto alla acerbita di M(esser) Pyrrho bisogna patire le imperfetioni d(ell)i compagni; non sono tuti galanthuomini ne in tutte le cose quelli che son reputati tali¹. Il Q. Her. Etrusc. credo che dica cosi nel sasso forse
5 di Spagna². Penso che mi smenticai di dechiarar la medaglia di CN. Plancio Aed. Cur. per esser troppo chiara a chi legge l'oratione di Cicerone pro eodem, dove si vede esser huomo novo et di praefectura il primo Aedilicio di suo sangue. Penso che sia la testa di Diana et il rovescio della sua pharetra et arco, et di un cervo o caprio forse per le venationi che diede nella sua Aedilita³. Hieri mi
10 venero alle mani le piu gofe medaglie che si vedano, pur trovai di buono alcuni imperatori Greci mai piu visti da me: un Isaacio, un Manuele, un Leone et Alexandro insieme⁴, un Constantino et Zoë⁵, un Romano⁶, un Leone da per se⁷, un Anastasio di bronzo⁸, un Mauricio Tiberio⁹. Non vi posso dir altro in questa. A dio padre. In Roma alli 24 di Aprile 1557.

15

Tutto vostro
Ant(oni)o Agostino

COMENTARI

1. El comentari de Ligorio a les monedes i a les opinions de Panvinio fou massa dur segons Agustín.

2. Agustín rectifica la seva opinió exposada a la carta del 3-4-57 segons la qual HERETR s'havia de llegir HERE(nnius) TR(aianus) i no HER(ennius) ETR(uscus). Per a canviar d'opinió es basa en una inscripció que ha trobat i que suposa que és d'Espanya. La inscripció podria ser CIL II, 3735.

Q. HERENNIO

ETRVSCO

MESSIO. DECIO

NOBILISSIMO

CAES. PRINCIPI

IVVENTVTIS

VALENT. VETER

ET. VETERES (*hedera*).

El més probable és que la veiéss al recull que Matal havia fet a guisa de continuació del llibre de Mazochius. Allí (Vat. Lat. 6039 f. 128) apareix aquesta inscripció "e Tavera".

3. Cr. 432/1

ANVERS: Cap femení a la d. amb una *causia*; davant, CN. PLANCIVS; darrere, AED. CVR. S. C.

REVERS: Cabra cretenca a la d.; darrere, un arc i un buirac¹.

4. L'única d'aquestes monedes amb suficients elements per a poder ésser identificada és Morrison 35/Cp/AE/04-13 que correspon a Lleó VI (29-8-886 al 12-5-912):

ANVERS: Asseguts sobre dos trons amb respatller, a l'e. Lleó VI amb barba, a la d. Alexandre, més petit, amb l'*stemma* a la mà; ambdós van vestits amb *clapotos loros* i sostenen el *labarum*. +LEON SALEXANGROS.

REVERS: +LEON / SALEXAN / GROSBASIL' / ROMEON.

5. Morrison 37/Cp/Ae/01 i ss. Una moneda, presumiblement similar a aquesta, la

¹ M. Crawford, RRC p. 455 veu un símbol de Macedònia a la figura de l'anvers i un símbol de Creta a l'escena del revers, llocs on havia estat Cneu Planci.

tornarà a rebre a començament de gener de 1559, incloent-la en un grup de "*medaglie triste*"².

6.No proporciona suficients dades per poder identificar a quin emperador d'aquest nom es refereix.

7.No proporciona suficients dades per poder identificar a quin emperador d'aquest nom es refereix.

8.No proporciona suficients dades per poder identificar a quin emperador d'aquest nom es refereix.

9.Es tracta d'una moneda pertanyent al regnat de l'emperador Maurici Tiberi (13-8-582 al 22-11-602) però la manca de més detalls descriptius n'impossibilita saber l'exemplar exacte.

² V. p. 296.

R(everen)do padre car(issi)mo [Panvinio]. Già mi fatte desiderare le vostre l(ette)re, et dubito non siate partito a Verona¹. Li fasti vostri revisti con diligentia del Padre Ottavio ho consignato a M(esser) Malchione agente del Car(din)al vostro, il quale ve li mandara senza spesa². Una cosa vi voglio advertire, che so
5 la haurete car(issi)ma: il p(re)detto P(adre) Ott(avi)o si e persuaso, che Verrio Flacco sia stato autore et compositore di questi fasti, et secondo il luogho, dove furon trovati, et secondo i tempi che fu Verrio, et le altre particularita di esso et di essi è molto verisimile opinione, et e fondata nelle parolle di Suet(oni)o Tranq(uillo) nelle vite di grammatici, dove parla di esso Verrio. Solamente
10 contraddice una parola ne i libri stampati, per che scritti a penna non trovano, et farete bene ad usar diligenza di cercarli, et haverli. Le parole son queste: Statuam habet Praeneste in inferiore fori parte contra hemicyclum, in quo fastos a se ordinatos, et marmores parieti incisos publicarat. La parola Praeneste vogliamo torre ad ogni modo, et in vece di essa scriver Pro Vestae secondo P(adre)
15 O(ttavio) overo Pro aede Vestae, o Prope aedem Vestae secondo il Faerno, overo Pedestrem secondo me. Facendo cosi habbiamo l'auttore di fasti, et la forma del aedificio che fu hemicyclo, et non Iano pervio come altri pensano³. Non ci par verisimile che una tal opera reste in oblivione di tutti auttore, ne che si facesi fuor di Roma. In inferiori fori parte non ci accadeva a dir di Praeneste ma bastava dir
20 in foro. Intender di Fasti di giorni non è verisimile essendo già in Roma da Cesare ben ordinati, et in Praeneste molti anni avanti secondo che mi par haver letto forse in Ovidio et Macrobio. Pensatici un poco padre, et agiungete un bel cap(itul)o al vostro comment(ari)o⁴.

M(esser) Pyrrho contraddice quanto puo a questa opinione perche pensa perder
25 overo portar periculo nella opinione del foro, et dice trovarsi in Palestrina quel hemicyclo et il basi della statua con le parole di fasti, le quali ci par agionte da lui⁵. Questa lite è fuor di Rota ma dubitamo si fara un processo grande sopra. Se sarete otioso vi mandaremo a Palestrina a verificar questi opinioni. Io mi ricordo

3 Otavio *Flor.* 7-8 et di essi *om. Flor.* 22 pensateci *Flor.*

d'un certo pezo di fasti con certi magistrati municipali, et non si dice dove siano trovati, se M(esser) Pyrrho mostra che siano di Palestrina, penso che li daremo sentenza in favore.

5 In un libro di molte inscriptions ho trovato il epigr(amm)a infra scritto, il qual penso sia falso. Fatte voi diligenza di trovarlo in Parma. Non ho altro. A dio. Di Roma alli XXII di Maggio del LVII.

10 Parmae in ecclesia S. Alexandri
D.N.Imp. Caes. FL. Constantino P. F.
Victori Aug. Pon. Max. Trib. Pot.
XXIII. Imp. XXII. Cos. VII. P. P. Procos.
Rer. Humanar. Opt. principi Divi
Constant. Filio. B.R.P. Nato.⁶

Tutto vostro
A. A.

4 quale *Flor.* 8 imp. *Flor.* 11 Principi *Flor.*

COMENTARI

1. Panvinio, després de recuperar-se a Verona de les febres que havia tingut a finals de l'any 1556, havia tornat a casa del cardenal Farnese a Parma a començament de 1557. El retard en respondre les cartes d'Agustín fa que aquest pensi que ha tornat a abandonar Parma, cosa que, de fet, no succeirà fins a l'octubre d'aquest any.
2. Agustín s'havia encarregat d'enviar a Parma, en dues trameses successives¹, els escrits de Panvinio per tal que aquest pogués treballar en les diferents edicions que preparava. L'únic manuscrit que encara era a Roma era el dels fastos, que Pantagatho estava revisant².
3. Ligorio, seguint Matal i Smet, havia escrit: "*pianta del Giano quadrifronte delli fasti romani detto Sumo Iano, et scoperto il di XV di Agosto del MDXLVI et finito di spiantare infra giorni XXX*".³
4. Panvinio, seguint les indicacions d'Agustín, incorporà tots els suggeriments al prefaci dels seus comentaris als Fastos i alguns paràgrafs són gairebé una traducció literal dels mots d'aquesta carta:
" *Verum P. Octavii Pantagathi viri doctissimi auctoritate... permotus, eas omnes tabulas... sub Augusti Imperio incisas fuisse existimo...; eiusque auctorem fuisse Verrium Flaccum nobilem Grammaticum, qui sub Augusto vixit, mihi persuadeo. Is (Suetonius) enim de Verrio Flacco loquens⁴ :... **STATVAM HABET PRAENESTE IN INFERIORE PARTE CONTRA HEMICYCLVM, IN QVO FASTOS A SE ORDINATOS, ET MARMORES PARIETI INCISOS PUBLICARAT.** Quod est his ultimis verbis a P. Octavio animadversum, a maiori eruditorum parte in urbe summo omnium consensu confirmatum est verbumque Praeneste quod huic sententiae contradicere videtur, corruptum esse ab omnibus creditum, sicque a P. Octavio correctum pro Vestae; vel pro Aede Vestae; aut prope Aedem Vestae ut Gabriel Faernus emendavit... Tametsi vir doctiss. Antonius Augustinus*

¹ V. pp. 103 i 128.

² V. p. 128.

³ CIL I, 416.

⁴ SVET. *gramm* 17.

*Pedestrem restituerit*⁵. *Atque hac ratione Fastorum Capitolinorum Auctor, formaque aedificii, quae in Hemicycli speciem erat, non Iani pervii, ut quibus placet, et ego aliquando credidi.*

Neque enim verisimile videtur, tantum opus ab omnibus scriptoribus silentio et oblivioni mandatum fuisse, vel quod de Fastis Verri Flacci dicitur, id extra urbem factum esse. Adde quod si Praeneste dixisset, non opus erat addere in inferiore fori parte, sed in foro, neque enim parvum Municipium adeo magnum forum habere poterat, ut in eius inferiori parte dicendum fuerit. Eum quoque locum de Fastis dierum intellegere non placet, quum iam diu ante in urbe a Caesare dictatore recte ordinati et editi fuissent. Et longe ante, id quoque Praeneste factum fuisse videri potest apud Censorinum, et Macrobius".

5. L'opini6 de Ligorio en el sentit que els fastos capitolins no eren els que havia escrit Verri Flac sin6 que aquests calia cercar-los a Preneste seguint el text de Suetoni, tingu6 confirmaci6 amb la descoberta de fragments de fastos en aquesta ciutat, un dels quals fou publicat per Orsini el 1577⁶ i molts d'altres el 1771.

En aquest cas, malgrat la fama de falsificador que tenia entre els seus companys, Ligorio defens6 l'exist6ncia a Palestrina d'un f6rum distribu6t en terrasses l'6ltima de les quals acababa en semicercle i que, per tant, coincidia plenament amb el text de l'historiador. Ni Agust6n ni Panvinio ni Faerno ni Pantagatho havien anat a Palestrina a comprovar l'exist6ncia del f6rum i aix6 els permetia afirmar impunement "...*si Praeneste dixisset, non opus erat addere in inferiore fori parte, sed in foro, neque enim parvum Municipium adeo magnum forum habere poterat, ut in eius inferiori parte dicendum fuerit*".

Ligorio, per6, a m6s a m6s transmet6 una inscripci6 falsa que va ubicar al peu de l'est6tua de Flac: Q.VERRIO Q.F. PAL./FLACCO/SEVIRO AVGVSTALI/CURATORI MUNERIS PUBLICI/ DECRETO STATVAM ET FAS/ ORDO DECVRIONVM ET AVGVSTALIVM/ ET PLEPS VNIVERSA S.P.P.P.D.P.

6. 6s la inscripci6 CIL XI,6657.

D.N. IMP. CAES. FLA
CONSTANTINO P F

⁵ L'opini6 d'Agust6n tamb6 la recull Sigonio a la carta dirigida a Panvinio el dia 3 de maig del 1557: "*Vedendo la fantasia el p(ad)re Ottavio in torno all'autore de vostri fasti, non sono rimaso ne morto ne vivo... Quel preneste mi piacerebbe piu pedestrem secondo l'opinione di mons(ignor) Agostino...*" (Ambr. D-501 f. 153).

⁶ ORSINI, F. *Familiae Romanae quae reperiuntur in antiquis Numismatibus ab Urbe condita ad tempus Divi Augusti*, Romae 1577, p. 121.

VICTORI AVG. PONT
 IFICI MAXIMO. TRIBV
 POTESTAS XXIII IMP XXII
 CONS. VII. PP PROCOS
 RERVM VMANARVM OPTI
 MO. PRINCIPI DIVI
 CONSTANTI FILIO
 B. R. P NATO

I

Panvinio la va incloure dos cops al seu recull d'inscripcions⁷ (Vat. Lat. 6035 f. 37r i 37v). Aquesta inscripció també apareix al recull de Smet (ms. Nap.V-E-4 p. 130) que estariem temptats a identificar amb el "*libro di molte inscritioni*" de què Agustín parla a la carta, puix que sabem que l'utilitzà en aquesta època⁸, si no fos que la inscripció de Smet registra moltes variants respecte a la de la carta d'Agustín. A continuació les anotem en relació al CIL.

Smet	Agustín
<i>Parmae ad porticum ecclesiae beatae Mariae del stecchaio. In columna.</i>	<i>Parmae in ecclesia Sancti Alexandri.</i>
1/	FL.
3/	Pon.
4/ TRIBVN	Max. Trib.
5/ POTESTAT	Pot.
6/ PROCOS VI	Cos VII
7/	Rer. Humanar. Opt.
8/ DIVI . FL	
9/	Constant.
11/	[<i>deest</i> I]

A part de les variants esmentades, la inscripció d'Agustín tampoc no segueix l'ordre de les línees que mantenen tant Smet com el CIL; és per això que pensem que el llibre utilitzat per Agustín fou un altre, que no hem sabut identificar encara.

⁷ Sobre aquest recull d'inscripcions encara continua essent fonamental l'article de G. B. DE ROSSI "Delle sillogi epigrafiche dello Smezio e del Panvinio" *Annali dell'Istituto di corrispondenza archeologica* 34 (1862), pp. 220-244. Igualment és útil el citat de G. VAGENHEIM.

⁸ A la propera carta Agustín anota quatre inscripcions que sense dubte va copiar del llibre de Smet i a la carta del 14 d'agost del 1558 parla explícitament del "*libro del Cardinal di Carpi di Martino Fiamengo*".

R(everendo) Padre amantiss(im)o [Panvinio]. Ho ricevuto la vostra di 21 del
passato colle medaglie tutte nette et galante. Il Pescennio mi fu cariss(im)o per
esser tanto raro et non ho visto se non un altro, nel quale diceva NIGERIVS.
AVG. In questo mio anzi vostro non si vede tra il G et <i>I A alcuna lettera
5 benche sonno state¹. Se M(esser) Hannibal n'havesse qualcuno fattemi intender
si dice cosi o vero Niger Pius com io penso che debbia dire. Il Valeriano giovane
col nome di Licinio Salonino mi fu anche caro. Le altre havea, ma non cosi nette
et belle. Tanto che vi ringratio assai, et al S(ignor) Caro del dono².
Scrivendo questa mi capito l'altra vostra di 28 colle tre medaglie di piombo. Il
10 Gordiano Africano a giudicio mio è il vecchio, padre del'altro Africano et avo
del gioveneto commune; e una rara medaglia³. Io le ho tutti tre di bronzo. Il
Quietio et Macriano ho cari fin che le veda antichi. Riescon bene cosi come fatte,
ma penso che invecchiscono presto, et si frustano facilmente⁴. Quanto alle Dive et
Divi la mia lista fatta sopra un scartaffacio mio riesce in alcuni simile a la vostra,
15 in alcuni è defetiva, in altri si trova qualche cosa di piu⁵.
Nelle Dive Mariniana, due Faustine, et Sabina convenimo: ma io non ho Diva
Iulia Maesa, ne Diva Matidia, la quale scrivete Mattidia neptis Traiani; ho bene
Matidia Divae Marcianae Filia, et voi fatte Marciana sorella di Traiano; io credo
che vi ingannate in tutte due trovandosi un'inscrizione tra Capua et Minturne cosi
20 fatta: Matidiae Aug. Fil. DIVAE Marcianae Aug. nepti DIVAE Sabinae Aug. sorori
Imp. Antonini Aug. PiI P.P. materterae Minturnenses. Et in Capua un'altra:
Matidiae Aug. Fil. Divae Sabinae sorori. Imp. Antonini Aug. PiI. P.P.
materterae Inuessani⁶. Le quali inscrizioni legendo le attentamente hanno qualche
difficulta et contradictione, se non le salvamo con adottoni, perche come è
25 Matidia nepote et figliuola di Marciana? et di qual Augusto è figliuola? Io credo
che Hadriano le facesse Auguste, et poi dive. Di Plotina DIVA non ho medaglia,
ne di Poppea, ne di Domitia, ne di Iulia Livia, ma credo bene haver in rovesci
DIVA AVGVSTA, credo di Augusto⁷, et di Galba⁸. Havete lasciato DIVA IVLIA

20 *Omnes I longae in litteras i vertit Flor.*

5 Divi Titi Filia, et Diva Paulina credo sorella di Hadriano. Nelli Divi convenimo in
Iulio, Augusto, Vespasiano, Tito, Nerva, Traiano, Hadriano, Pio, Marco,
L.Vero, Commodo, Valeriano, Cesare, Claudio, Constantio padre di
Constantino. Per libri credo anchora di TI. Claudio, che per mangiar boleti ando
10 in cielo et Seneca li fa la festa. Credero anche delaltro Tiberio, pur vedete voi. Et
di Pertinace, Severo, Caracalla, tre Gordiani, Valeriano, Aureliano, et
Diocletiano, et Constantino, non so niente. Havete lasciato un figliuolo di Nerone
non so si detto Divus Domitius; so che li fanno la festa M(esser) Achille et
mastro Paulo. Et il mio Divo Romulo figliuolo di Maxentio del quale ho una
15 medaglia rarissima di bronzo, che dice cosi: IMP. MAXENTIVS. DIVO.
ROMVLO. NV. FILIO⁹. Ho anchora un altro incognito DIVO NIGRINIANO
cercate voi chi sia; par del tempo di Diocletiano¹⁰. Anchora lasciate Divo
Maximiano credo il primo.

15 Delle tibie vi faro copiar un discorso che feci molti di sono per uso mio.
Vi mandaro anchora quelle epistole di papae nella dissensione di Liberio et
altri¹¹. Ho molto a caro saper delli fasti Grechi et non so come mi scapassero
delle mani; havendoli copiati mandateli per via sicura¹². Quanto a i fasti
Capitolini mi piace la cosa di Verrio Flacco, et non credo quello che ditte che
fossero scritti avanti Augusto. Il rader il nome di M.Antonio fu fatto a posta
20 come nelli libri di fasti facevano, et Cicerone voleva persuader si facesse contra
Gabinio et Pisone se M. Catone non havesse contradetto. La moglie di Nerva
non so qual fosse. Della madre si trova questa inscrizione in casa di Aless(andr)o
Rufino: Sergiae Laenatis F. Plautillae matri Imp. Nervae Caesaris Aug. Che
Paulina fosse sorella di Hadriano si vede in queste inscrizione a Fundi.

25 Domina...
Paulinae.so....
Imp. Caes....
Traiani. Hadr...
Aug.....

30 Funda.....
D.D

Del viaggio vostro et della spetatione di Car(dina)li in stampa mi piace. Potresti
far un'additione bella di tutti Car(dina)li fatti pregione overo condannati o
amazati¹³.

35 I libri comparati son boni, ma penso haverli quasi tutti. Le ep(isto)le di
Symmacho non so che cosa sia¹⁴. I ludi saeculari aspetto¹⁵. La terza et otava

synodo generali sollicitate¹⁶. A dio padre. Di Roma alli V di Giugno del LVII.
I vostri fasti haurete con certi argenti del Card(ina)le.

Di V(ostra) S(ignoria)
A.A.

COMENTARI

1. Moneda de l'emperador Pescenni Níger amb la llegenda NIGER IVST AVG que Agustín no reix a interpretar. En el viatge que farà a Viena com a nunci papal davant Ferran I el març de 1558 veurà una moneda similar al nummari de l'emperador, a partir de la qual desxifrarà correctament el sentit de la llegenda NIGER IVST(us) AVG(ustus)¹.
2. És difícil de concretar a quina moneda s'està referint. De totes maneres ens inclinem a pensar en els antoninians (RIC Saloninus 24 a 29) que presenten a l'anvers el bust del jove Saloní i la llegenda LIC COR SAL VALERIANVS N CAES. Els reversos poden ser diversos tant pel que fa als tipus com a les llegendes.
3. Agustín posseeix una moneda de bronze de cada un dels Gordians. A més a més Panvinio li ha tramès una còpia en plom d'una moneda de Gordià I amb la llegenda IMP. M. ANT. GORDIANVS AFR. AVG.
4. Les monedes de Quietus i Macrià de les quals Agustín li havia sol·licitat una còpia a la carta del 3 d'abril. Tal com hem afirmat en aquella ocasió no tenim prou elements per a identificar els exemplars que posseïa.
5. Panvinio publicà la llista d'emperadors i familiars divinitzats en tres de les seves obres. El costum de repetir coses ja publicades anteriorment en nous llibres és força freqüent en el nostre humanista.
És evident, però, que Panvinio aleshores preparava directament els comentaris dels seus fastos, publicats el 1558 amb el títol de *Fastorum libri V a Romulo Rege usque ad Imp. Caesarem Carolum V Austrium Augustum. Eiusdem in Fastorum libros commentarii*.
En els comentaris al llibre II p. 365, sota el títol general *De antiqua ratione consecrandi imperatores, quum post mortem inter divos referrentur* apareixen aquells emperadors i familiars que foren divinitzats després de la seva mort, un dels temes principals de l'intercanvi epistolar entre Agustín i Panvinio a partir d'aquesta carta i fins a la del 27-11-57.
Panvinio demana al seu amic que estudiï la llista que ell ha confeccionat d'emperadors i emperadrius divinitzats i que li'n remeti les esmenes i els suggeriments oportuns, la majoria dels quals el frare inclourà en la seva redacció definitiva. Agustín utilitzarà,

¹V. p. 233.

sobretot, la seva incipient col·lecció de monedes per a corroborar les seves afirmacions, si bé algunes vegades usarà també l'epigrafia.

Malhauradament no se'ns han conservat les cartes de resposta de Panvinio, encara que el discurs agustinianà és tan tramat, que el seu contingut es pot imaginar còmodament en la majoria dels casos.

En una primera aproximació al tema, Agustín accepta com a divins aquells personatges que coincideixen amb els de la seva relació "*fatta sopra un scartaffaccio mio*": Mariniana, esposa de Valerià; Faustina Pia, esposa de Marc Aureli; Faustina Augusta, esposa d'Antoninus Pius; Juli Cèsar, August, Vespasià, Titus, Nerva, Trajà, Adrià, Antoninus Pius, Marc Aureli, Lluç Ver, Còmode, Valerià, Valerià (Cèsar), Claudi II, Constanci I i Claudi I, l'apoteosi del qual explica Sèneca a l'obra *Ludus de morte Claudii*. Li proposa a més a més d'incloure Júlia, filla de Titus, i Paulina. Ambdues apareixeran a la relació definitiva de Panvinio, encara que la segona no com a germana d'Adrià sinó com a esposa de Maximí I.

En l'intent de discernir qui és Matídia podem copsar la influència, en aquest cas negativa, d'Agustín sobre el seu amic. Matídia la Major, neboda de Trajà, no apareix al llistat del llibre de Panvinio, malgrat fou divinitzada per aquest igualment com Marciana, la seva mare. Agustín no s'adona que a la família dels Antonins existeixen dues Matídia: la Major i la Menor, filla de l'anterior i germana de Sabina, esposa d'Adrià i, per tant, tia materna adoptiva (*matertera*) d'Antoninus Pius. Així doncs, la "*Matidia nepote et figluola di Marciana*" no són la mateixa persona.

Pel que fa al "*figluolo di Nerone, non so si detto Divus Domitius*" Agustín rectifica la seva opinió en la propera carta.

Tant Ròmul, fill de Majenci, com Nigrinià, fill de Carí, i Maximià I foren integrats a la llista panviniana.

6. Les quatre inscripcions a què fa referència Agustín en aquesta carta apareixen amb igual ordre i sense cap variant pel que fa al seu lloc d'ubicació al foli 174 del manuscrit V-E-4 de la biblioteca de Nàpols, atribuït a Smet. Aquest humanista flamenc va passar una temporada a Itàlia (1545-1551) a casa del cardenal Carpi per al qual sembla que va redactar aquest recull d'inscripcions que Agustín coneixia i devia tenir en préstec, tal com es desprèn de les seves paraules a la carta del 14-8-58 a Panvinio: "*della quale (iscrizione) ho un'altra copia nel libro del Cardinal di Carpi di Martino Fiamengo*"². Corresponen a CIL VI, 31297; X, 6220, 3833 i 4744. Heus-les aquí segons figuren al ms. esmentat, amb les variants del CIL:

² MANDOWSKY, E. o. c. p. 26.

Nap. V-E-4

CIL

In domo Alexandri Rufini

SERGIAE
LAENATIS.F
PLAVTILLAE
MATRI
IMP. NERVAE
CAESARIS. AVG

Fundi extra urbem in pontem
Sti. francisci

DOMINA
PAVLINAE.SO
IMP.CAES.
TRAIANI.HADR
AVG
FVND
D . D

DOMITIAE
SORORI

HADRIANI

FVNDANI

Capuae in via publica

MATIDIAE
AVG.FIL.DIVAE
SABINAE.SORORI
IMP.ANTONINI
AVG.PII.P.P
MATERTERAE
INVESSANI

FIL DIVAE

IMP
PI I

SINVESSANI
D . D

Medio itinere inter Capuam et
Minturnas

MATIDIAE

AVG.FIL.DIVAE	FIL DIVAE
MARCIANAE.AVG	
NEPTI.DIVAE.SABINAE	DIVAE
AVG.SORORI	
IMP.ANTONINI	
AVG.PII.P.P.MATERTERAE	PII MATERTERE
MINTVRNENSES	

D D

A aquesta mateixa època hem d'atribuir segurament la tramesa de la inscripció del foli 26 del ms. Vat. Lat. 6035, còpia manuscrita enviada per Agustín a Panvinio (CIL X, 5909):

(in Anagnia)

Imp. Caesar Divi Marci Antonini Pii Germ.
 Sarmatici filius. Divi Commodi frater.
 Divi Antonini Pii nepos. Divi Hadriani pronep.
 Divi Traiani Parthici abnep. Divi Nervae
 adnep. L. Septimius Severus Pius Pertinax
 Aug Arabic. Adiab. Parthic Max. Pontif. Max.
 Trib. Pot. XV. Imp. XII. Cos. III. et Imp. Caesar
 Imp. Caesaris L. Septimi Severi Pii Pertinacis
 Aug. Arabici Adiab. Part. Max. fil. Divi Marci
 Antonini Pii Germ. Sarm. nepos. Divi Antonini
 Pii Pronepos. Divi Hadriani abnepos. Divi Traiani
 Parthici adnep. M. Aurelius Antoninus Aug. Pius
 Felix Pontif. Trib. Pot. X. Imp. II. Cos. III. Des. fortissimus
 ac super omnes felicissimus princeps viam quae ducit
 in villam magnam silice sua pecunia straverunt.

Igualment com les anteriors, aquesta depèn directament de la del ms. V-E-4 fol. 1, repete de la qual només registra una variant (12/ Parth). No segueix la mateixa distribució de línees i el seu encapçalament és més breu que el de la del manuscrit de Smet (*Anagniae in Cath. ecclesia in tabulis duabus marmoreis quarum uni primus, alteri vero postremus versus deest*)

Malgrat que Mommsen ja establí aquesta dependència, no reconegué la mà d'Agustín a la còpia del ms. Vat. Lat. 6035.

A la part posterior del full hi ha anotada una moneda: *N. aer. DIVA PAVLINA a tergo*

CONSECRATIO, fet que corroboraria que hagués estat enviat en el moment en què la correspondència entre ambdós amics tractava dels emperadors i dels membres de la família imperial divinitzats. Agustín li hauria enviat les dues notícies amb la intenció de furnir-li proves precises.

7. RIC Claudius 101.

ANVERS: DIVVS AVGVSTVS. Cap d'August radiat a l'e.; a l'e. S; a la d., C.

REVERS: DIVA AVGVSTA. Lívia asseguda a l'e; amb la mà d. sosté unes espigues; amb l'e., una torxa.

8. Hi ha diferents auris i denaris de Galba en què apareix la llegenda DIVA AVGVSTA (RIC Galba 13, 14, 52, 55...). El revers sempre té aquesta llegenda i la mateixa tipologia: Lívia vestida i dreta a l'e.; amb la mà d. sosté una pàtera i amb l'e. es recolza en un ceptre. L'anvers presenta el cap de Galba amb abillaments diversos i la llegenda GALBA IMP amb diferents títols.

9. RIC VI, Roma 249 i 256 / Ostia 33. Fol.lis. Descriu les dues primeres:

ANVERS: IMP MAXENTIVS DIVO ROMVLO N V FILIO. Bust a la d. nu.

REVERS: AETERNAE MEMORIAE. Àguiles amb les ales desplegadas a la d., dempeus a sobre d'un temple amb cúpula, amb les portes ajustades; a l'exerg, REP; marca de la seca, P.

10. Segurament el comentari d'Agustín és a partir de la moneda RIC Carus 472 (474):

ANVERS: DIVO NIGRINIANO. Cap radiat a la d.

REVERS: CONSECRATIO. Àguila dempeus, de cara, mirant a l'e. / Altar; a l'exerg, marca de seca.

11. Aquestes cartes que Agustín li promet enviar probablement passarien a formar part del recull que Panvinio feia sobre cartes dels papes i d'homes il.lustres, que s'ha conservat amb el títol *XXV Pontificum Romanorum. VI Imperatorum Aliquot Praeclari Nominis Sacerdotum Virorum Et foeminarum Clariss. Epistolae CCXL Sinodales. Dogmaticae. Decretales. Et Familiares. Recondita. Doctrina Refertae. In Conciliorum Tomeis Omissae. Onuphrii Panvini Fratris Eremitae. August. Argumentis illustratae. et Eius Opera. In lucem. Editae.*³

³ PERINI o. c. p. 202: "nel cod. Vat. Lat. 6206 tra i ff. 219-230, di queste lettere vi è l'elenco, e sono di ventidue Pontefici a cominciare da S. Giulio. Alcune di queste lettere pontificali sono nel cod. Vat. Lat. 5638". No hem tingut ocasió de consultar-los.

Les cartes d'Agustín conformen una part del volum 264 de la seva biblioteca manuscrita llatina amb el títol *Epistulae diversorum Romanorum Pontificum a tempore Liberii et Damasi ad Hormisdam et Vigilium, ex libro Marcelli Papae II* ⁴ .

12. Panvinio ha localitzat la segona part de la còpia dels fastos grecs que Zurita havia enviat a Agustín i que aquest li havia reclamat insistentment en dues ocasions anteriors⁵ .

13. El llibre sobre els papes i els cardenals estava a punt de sortir. Panvinio preparava un viatge a Avinyó, per tal de recollir més informació sobre aquest tema i poder treure'n una edició augmentada.

14. Dins del lot de llibres Panvinio havia adquirit segurament l'imprès *Q. Aurelii Symmachi... Epistolarum ad diversos libri X. Philippus Pareus tertium recensuit. Accesserunt Electa symmachiana... Editio nova quam plurimis epistolis nunquam editis aucta*. Fracofurti, in officina libraria Iohannis Bayeri, 1551.

15. És l'estudi de Panvinio *De ludis saecularibus* apud Vicentium Valgrisium. Venetiis, 1558. Panvinio el pensava editar immediatament, per la qual cosa l'havia tramès a Sigonio per tal que en vetllés la impressió. Aquest li escrivia el 3 de maig del 57: "*Si e presa licentia di stampar il vostro de ludis saecularibus . M(isser) Paolo il stampara, ma come amalato va tardi, come io vi pronosticai*".⁶ Manuzio finalment no se n'ocuparia i enviaria el llibre a casa de Sigonio "*quasi come io sia o vostro agente, o pur voi medesimo. Io l'ho preso volontieri per amor vostro, et lo farò stampare ad ogni mia possanza il meglio che potrò*"⁷ .

Panvinio, davant d'aquestes contrarietats, decidí aturar-ne la impressió, tal com el mateix Sigonio ens fa saber a la seva carta del 2 de juliol del 1557: "*Hebbi la vostra lettera, dove mi pregate a non fare stampare il libro de ludis saecularibus. Io ho fatto quanto desiderate, percio che havendolo gia dato à Giordano che il stampasse, egli gia havea cominciato il primo foglio. Et l'ho fatto ristare con alcun suo danno et ve l'ho mando*"⁸

⁴ Op. om. VIII, p. 95.

⁵ V. pp. 103 i 113.

⁶ Ambr. D-501 f. 153v.

⁷ Carta de Sigonio a Panvinio del 9 de maig del 57 (Ambr. D-501 f. 155)

⁸ Ambr. D-501 f. 156.

16.El Concili d'Efes i el IV de Constantinoble que Panvinio feia copiar per a Agustín⁹ .

⁹V. pp. 102 i 115.

R(everendo) Padre amiciss(im)o [Panvinio]. Seguendo l'ordine di vostra lettera Il Pescennio mi e tanto piu caro, quanto è piu raro, et tanto piu ve ne resto obligato. Del Niger Pius siamo daccordo¹.

5 Quanto a li figliuoli et nepoti di Valeriano, mi piace la opinion vostra, et si conferma per autori congiungendoli tutti insieme. Di modo che haveremo tre Valeriani, un vecchio Augusto et Divo padre di Gallieno; un giovane Cesare, anzi Augusto fratello di Gallieno; il terzo il nepote Salonino Cesare Divo. Haveremo anchora doi Gallieni un Augusto et un Cesare suo figliuolo. Il vecchio Valeriano et il Gallieno Augusto l'ho in argento et bronzo, il Gallieno
10 Cesare non l'ho ne in argento ne in bronzo, il Divo Cesare hebbe da voi in due medaglie una moderna, l'altra antiqua. Il Valeriano fratello di Gallieno credo haverlo in bronzo Grecho, et forse in argento Latino, perche havendo le lettere del padre ha il volto di giovane di trenta anni et manco². Io haveva un altra medaglia di giovane con queste lettere in argento P.C.L. Valerianus N. Caes. a
15 tergo Pietas Aug. o Augg. che no si vede bene. Non so si sia il fratello overo il figliuolo di Gallieno³. Tutti si dicono Licinii; Salonini solamente li fig(luo)li di Gallieno. Ma Cornelii voi scrivete che tutti; io mi pensava, che solamente i fig(uo)li di Cornelia Salonina. Aurelii non li trovo nominati, ma vi credo, per non cercarlo⁴. Diva Mariniana sola si vede in genitivo (Divae Marinianae), per
20 congiunger bene (consecratio) como se li piu antiche havessero errato dicendo Divus Pius et Divo Pio Consecratio. Questa credo che sia moglie di Valeriano perche ho una medagliaza mal tonda tutta simile a Valeriano vecchio⁵. Ho poi altre piccole dessa, come si trovano di Gallieno grande et piccole, et di Salonina cosi mi pare far questo parentado. Barbina Orbiana benche fosse in tempo di doi
25 Augusti secondo i roversi, mi pare piu anticha⁶. Diva Paulina dubito che non sia piu moderna che del tempo di Hadriano⁷. Una Iulia Paula si maritarà volentieri, par del tempo di Gordiani⁸. Un'altra Magna Vrbica e doppo Probo⁹. Nelli Divi

1 di: de *Flor.* 16 Tutti si dicono... Gallieno *deest Flor.*

non correte a furia perche nel Codice di Giustiniano et di Theodosio et nelle
Novelle si trovaranno molti; il Marliano fa Divo Numeriano in una iscrizione¹⁰.
Il figliuolo di Nerone credo cancellaremo, et lo faremo figliuolo di Domitiano
detto Domitiano come il padre, et figliuolo di Domitia, et ho auttori Suetonio et
5 Statio come vederete nelle parolle che vi mando, et ho visto due medaglie dove è
un putino sopra un tondo di stelle con certe lettere che vi mandarò. Delle parolle
di Statio si aggiunge la sorella di Domitiano; credo fossi detta Domitilla et non fu
Augusta anzi mori prima che'l padre fosse imperatore. Ma Domitiano la
consecro molti anni dappoi per capriccio¹¹. Il Divo Nigriniano mi pare gioveneto
10 figliuolo di qualche imperator fallito, del tempo di Gallieno fin a Diocletiano.
Dubitava non fosse qualche Nigrino del tempo di Giuliano apostata, che difese
Aquilegia et fu poi brugiato, ma non taceria Ammiano questa consecratione, et e
troppo giovane costui. Un altro Nigrino fu in tempo de Hadriano amazato per
congiuratione¹². Il divo Maximiano vi dara da far per quelle lettere SEN FORT
15 IMP. se non intendete Seniori Fortissimo Imperatori, et benche s'apiccassi non
lasso di andar in cielo, come ando Gordiano il vecchio, al manco andarono in
aria tutti doi¹³. Non consento che Diocletiano fossi il primo di privati consecrati,
perche Antinoo fu molto inanti, et quel puto di Domitiano, et altre femine
assai¹⁴. Manco mi piace che'l Divo Claudio che si trova sia il Claudio del boletto
20 perche la medaglia mostra esser di tempi bassi, et in tempo di Constantino forse
rinovata per memoria del suo progenitore¹⁵. Della Diva Marciana mi piace
quanto scrivete.
Le liste di Divi con le lettere di medaglie forse le faro questaltro mese perche
adesso è la furia delle Rote ultime. Delle Tibie vi mando quello che notai parecchi
25 di sonno per memoria. Si potra cavar di quelli authori citati qualche costruto che
vi piaccia¹⁶. Vi mando anchora la sottoscrizione di tre bolle antiche prodotte in un
registro¹⁷. Del libro di Symmacho non sapeva¹⁸. Mi ricommando in Roma a
XIX di Giunio del LVII.

30 Tutto vostro
Ant(oni)o Ag(ustin)

23 questaltro: questaltre *Flor.*

COMENTARI

1. Panvinio coincideix amb la interpretació que Agustín proposa a la carta anterior pel que fa a la llegenda de la moneda de Pescenni Níger (NIGER PIVS). A Viena, on Agustín es traslladarà el 1558 com a nunci papal, trobarà una moneda similar que li permetrà esbrinar el significat correcte¹.

2. En aquests mots d'Agustín constatem la dificultat que ha suposat sempre la identificació dels personatges lligats a la família de Valerià, malgrat l'abundosa informació que aporta l'epigrafia i la numismàtica.

L'acord a què arribaren els dos amics sobre aquest punt serà plasmat per Panvinio al fragment dedicat a Valerià en els seus comentaris als Fastos². Precisament a partir de la seva lectura descobrim que els " *autori* " esmentats per Agustín són Aureli Víctor i Trebel·li Pol·lió a la *Història Augusta* i Cuspinià en els comentaris a Cassiodor.

Tradicionalment s'han identificat quatre barons d'aquesta família imperial:

- P. Licinius Valerianus Augustus, emperador del 253 al 259.
- P. Licinius Gallienus Augustus, fill de l'anterior i emperador del 253 al 268.
- P. Cornelius Licinius Valerianus, fill gran de Gal·liè, Cèsar el 255, anomenat en alguns casos Valerià III i en altres Valerià II.
- P. Cornelius Licinius Saloninus Valerianus, fill petit de Gal·liè, Cèsar el 258.

La *Història Augusta*, però, no és clara pel que fa a l'existència d'aquests personatges. A més a més d'ells, parla d'un " *Valerianus iunior alia quam Gallienus matre genitus... a patre absente Caesare est appellatus, a fratre... Augustus* " (TREB. *Valer.* 8,1), germà de Gal·liè del qual no tenim altres testimonis literaris, excepció feta d'aquest fragment i d'algun altre de la mateixa Història³. Alguns autors l'han anomenat Valerià II.

Igualment, sota el nom de Saloninus Gallienus que dóna a qui considera l'únic fill de Gall·liè, sembla encobrir els dos últims personatges⁴.

Panvinio s'adonà d'aquest fet i en el seu llibre escrigué: " *Gallienus... duos filios Caesares appellavit, quorum alter Saloninus Valerianus, alter vero Saloninus Gallienus... appellati sunt. Utrorumque aperte meminit Sex. Aurelius Victor in*

¹ V. pp. 140 i 231.

² La informació que utilitzem dels Comentaris als Fastos de Panvinio correspon al llibre II a les pp. 377 i ss.

³ TREB. *Gall.* 12,1 i 14, 9-11; TREB. *trig. tyr.* 21,4; VOPISC. *Aurelian.* 11,8.

⁴ " *Et qui Saloninum...cognominatum ferunt, qui autem Gallienum* " (*Gall.* 19,1); " *Fuit denique hactenus statua... quae haberet inscriptum Gallieno iuniori, Saloninum additum* " (*Gall.* 19,4).

Gallieno. eosdem in unum Trebellius Pollio et reliqui scriptores confundunt, quum tamen eos duos filios fuisse...".

Panvinio i Agustín, a partir de la lectura de la *Història Augusta*, establiren l'existència de cinc personatges -Valerià I, Valerià II, Gal·liè I, Valerià III i Gal·liè II- i intentaren fer-los correspondre amb cada un dels individus que apareixien a les monedes i a les inscripcions. El resultat fou el següent:

1) " *Un Valeriano vecchio Augusto et Divo padre di Gallieno*" i " *un Gallieno augusto* " dels quals Agustín diu que posseeix monedes " *in argento et bronzo* " i que evidentment corresponen a Valerià I i a Gal·liè I.

2) " *Un giovane Cesare, anzi Augusto fratello di Gallieno*", que ambdós identifiquen amb el personatge que la *Història Augusta* anomena *Valerianus iunior*, i al qual Panvinio atribueix les monedes amb la llegenda P. LIC. VALERIANVS CAESAR⁵. Agustín creu que aquest és el que està representat en una moneda que té " *in argento Latino, perche havendo le lettere del padre ha il volto di giovane di trenta anni et manco*". Aquesta moneda és, sense dubte, de la mateixa tipologia que les de la seca de Lugdunum RIC Valerianus 4,5,12,13-15,19-22 i 24 a l'anvers de les quals hi ha el bust d'un home de mitjana edat, amb la llegenda VALERIANVS P F AVG, pròpia de Valerià I, malgrat que l'efígie no correspon a la d'aquest emperador. Cohen i altres numismàtics són del mateix parer que Agustín; no obstant això, el RIC les atribueix a l'emperador i justifica la no coincidència d'edat per raons d'estil i de desconeixement del rostre per part dels encunyadors⁶.

3) " *Il... nepote Salonino Cesare Divo*" anomenat Saloninus al RIC. Segons Panvinio aquest seria " *Saloninus Valerianus*" o " *Valerianus tertius*" i li correspondrien uns " *nummi cum pueri facie et consecratione sic inscripti DIVO CAESARI VALERIANO. A tergo CONSECRATIO*". Agustín havia rebut del seu amic dues monedes d'aquestes " *una moderna, l'altra antiqua*". Segons aquestes indicacions ambdós el fan coincidir amb P. Cornelius Licinius Saloninus Valerianus, fill petit de Gal·liè. El RIC, però, no atribueix aquesta llegenda a aquest personatge sinó a P. Cornelius Licinius Valerianus.

4) Finalment, " *un Gallieno... Cesare suo figluolo (de Gal·liè)*" que seria el que tradicionalment s'ha anomenat P. Cornelius Licinius Valerianus, fill gran de

⁵ El RIC associa aquestes monedes amb P. Cornelius Licinius Valerianus, Valerià II.

⁶ Vol V part I p.28.

l'emperador Gal·liè, que el RIC anomena Valerià II i que els dos amics consideren Gal·liè II o, en paraules de Panvinio, "*Saloninus Gallienus*".

Agustín diu que "*il Gallieno Cesare non l'ho ne in argento ne in bronzo*". És evident que no podia tenir-ne monedes, perquè no n'existeixen amb llegenda GALLIENO CAESARI, si no són dues que el RIC dona com a dubtoses atribuïdes a un Quintus Iulius Gallienus, personatge que Panvinio també identifica amb "*Gal·lienus iunior*" a partir d'una inscripció.

3. RIC Valerià II. 20.

ANVERS: P C L VALERIANVS NOB CAES. Bust a la d. radiat i vestit.

REVERS: PIETAS AVGG. Estris de sacrifici.

Agustín no distingeix la plata del billó, aleació de què estan fets els antoninians.

4. Evidentment és Agustín qui té raó en afirmar que *Cornelius* només s'aplica als fills de Cornèlia Salonina, esposa de Gal·liè. Panvinio recull aquesta precisió en parlar de la família de Valerià als seus comentaris: "*...Cornelii enim et Salonini nomina habuerunt tantum Gallieni Augusti filii Valerianus tertius, et Gallienus iunior a matre Cornelia Salonina Augusta Gallieni uxore...*".

5. RIC Mariniana 3-6.

ANVERS: DIVAE MARINIANAE. Bust a la d. amb vel, sobre un creixent amb o sense diadema.

REVERS: CONSECRATIO. Paó amb la cua oberta o bé emportant-se volant l'emperadriu al cel.

6. Cnea Sèrvia Herènnia Sal·lústia Bàrbia Orbiana Augusta, dona de Sever Alexandre (222-235). RIC Severus Alexander 319-320 (denari, quinari i auri), 655-658 (sesterci i as)

ANVERS: SALL. BARBIA ORBIANA AVG. Bust a la d., vestit i amb una diadema al cap.

REVERS: CONCORDIA AVGG / CONCORDIA AVGVSTORVM. Concòrdia asseguda a l'e. amb pàtera i cornucòpia doble.

Les monedes 667-658 presenten un revers diferent, amb Sever Alexandre i la seva esposa donant-se les mans. La intuïció d'Agustín que suposa que la moneda no pertany a l'època en què hi havia dos augusts sinó que és anterior és, un cop més, del tot encertada.

7. La Paulina divinitzada no és la germana d'Adrià sinó Cecília Paulina, esposa de Maximí (235-238), que és inclosa per Panvinio a la seva relació: *DIVA PAVLINA . Uxor Maximini ab ipso. Num. aereus.*

8. Júlia Cornèlia Paula Augusta, dona que fou d'Elagàbal. El comentari "*si maritara volentieri*" ens permet de suposar, pel revers, que es tracta de la moneda RIC Elagabal 214-215 (denari i auri), 386-387 (sesterci i as).

ANVERS: IVLIA PAVLA. Bust a la d. vestit.

REVERS: CONCORDIA AETERNA (215) / CONCORDIA (214) / CONCORDIA AETERNA S.C. (386-387). Elagàbal i Júlia Paula dempeus mirant-se i agafats de la mà; entre ells, Concòrdia dempeus.

9. Màgnia Urbica Augusta, dona de Carí (283-285), no divinitzada.

10. Al llibre *Urbis Romae topographia... Bartholomaeo Marliano... auctore* figura el següent paràgraf: "*In eodem templo (Apollinis) Augustus iam senior saepe Senatum habuit, et decurias iudicum recognovit. cui templo addidit Bibliothecam Latinam, Graecamque in qua Senatus statuam Numeriano Imp. posuit, subscriptam D. NVMERIANO ORATORI POTENTISSIMO.*"

11. Agustín es desdiu del "*divo Domitio*" que a la carta anterior havia considerat fill de Neró. Opina que aquest personatge ha de ser considerat fill de Domicià, a partir de les paraules de Suetoni *Dom.* 3: "*Deinde uxorem Domitiani, ex qua in secundo suo consulatu filium tulerat <---> alteroque anno consalutavit Augustam*" i les d'Estaci 1, 1, 97-98: "*ibit in amplexus natus fraterque paterque / et soror*". En cap dels dos fragments apareix el nom d'aquest fill, però existeixen monedes dedicades a ell RIC **Domitianus 209A i 213:**

ANVERS: IMP. CAES. DOMITIANVS AVG P. M. Cap llorejat a la d. / DOMITIA AVGVSTA IMP. DOMIT. Bust a la d. vestit i amb el cabell en forma de cua.

REVERS: DIVVS CAESAR IMP. DOMITIANI F. Nadó assegut sobre un globus, envoltat per set estels.

Pel que fa a la germana de Domicià es deia Domitilla i va morir, efectivament, abans que el seu pare fos emperador⁸. Panvinio inclou en els seus comentaris una *DOMITILLA DIVA a fratre Domitiano. Satius Libro Silvarum I. Lapides. La*

⁷ p. 49 de l'edició de Basilea per Ioannem Oporinum [1550].

⁸ SVET. *Vesp.* 3: "*Ex hac (Flavia Domitilla) liberos tulit Titum et Domitianum et Domitillam. Uxori ac filiae superstes fuit atque utramque adhuc privatus amisit*".

Domitil.la divinitzada, però, s'identifica normalment amb la dona de Vespasià, Flàvia Domitil.la.

12. Agustín encara no sap ben bé qui és Nigrinià, tot i que l'ha situat cronològicament.

La *Història Augusta*, torna a ser la font de la notícia sobre Nigrí: "*Nigrinus insidias... evasit. Quare Palma Tarracenis, Celsus Bais, Nigrinus Faventiae, Lusius in itinere... invito Hadriano... occisi sunt.*" (SPART.Hadr. 7,1).

13. RIC VII Roma 104, 110, 113, 120, 123; Siscia, 41.

ANVERS: DIVO MAXIMIANO SEN FORT IMP. Bust amb vel i corona de llorer.

REVERS: Emperador assegut a l'e. en una cadira curul, aixecant la mà d. i sostenint un ceptre; REQUIES OPTIMOR MERIT / REQUIES OPTIMORVM MERITORVM (41); marca de la seca, P S T Q (excepte 41); a l'exerg, RP / SIS (41).

14. Panvinio incorpora aquest comentari a la p. 364 dels seus *Commentarii*, excloent el "*puto di Domitiano*": "*Porro nullus quod sciam privatus consecratus est praeter Antinoum ab Hadriano, Diocletianum et Maximianum a Licinio et Maxentio, quorum primus neque Caesar neque Augustus fuerat, duo vero sequentes ex Augustis quum imperio sponte abdicasset, privati mortui sunt*".

15. Tant Claudi I com Claudi II foren divinitzats i així ho recull Panvinio, diferenciant-los perfectament. L'emmetzinament de Claudi I a causa de la ingestió de bolets la contenen Suetoni *Claud.* 44 i Tàcit *ann.* 12,67.

La moneda que suscita el comentari d'Agustín, però, és una de Claudi II "*perche la medaglia mostra esser di tempi bassi*" amb la llegenda DIVO CLAVDIO, encunyada després de la mort d'aquest emperador. Constantí, en efecte, com que es considerava descendent de Claudi II, va encunyar-ne una sèrie en l'anvers de la qual apareix el bust de Claudi II amb vel i corona de llorer i la llegenda DIVO CLAVDIO OPTI(-MO) IMP i, al revers, de diferents tipologies, les llegendes MEMORIAE AETERNAE o bé REQUIES OPT(-IMOR, -IMORVM) MER(-IT, -ORVM).

16. Aquestes anotacions que tenia sobre l'origen, la construcció i la utilització dels distints tipus de flauta són les que figuren als folis 410v-411 del ms. agustinià Esc S-II-18°.

⁹ Aquest manuscrit ha estat editat per C. FLORES SELLES. *Alveolus*. Alcalà, 1982. V. pp. 102-105.

17. Material per al llibre dels Papes i dels cardenals. Entre els llibres que més ha utilitzat, Panvinio cita *Subscriptiones Cardinalium et datae Bullarum, a Sergio III ad Paulum III*.¹⁰

18. Referència al llibre de Símmac del qual ja parlava a la carta anterior i que Agustín desconeixia.

¹⁰ *Romani Pontifices ...* p. 19 de l'apèndix.

R(everendo) P(adre) [Panvinio]. Dubito che non sia smarrita una longa lettera mia con molti capi et copie, perche ricevendo la vostra deli 22 del passato non dite niente. Ma potra esser che quel medesimo giorno o poco inanzi la scrivessi io et mi par che sia un longhissimo tempo secondo che desidero che vi capite
5 nelle mani, et secondo che son intorniato et intonato con registri et informanti con piu rumore che nella beccaria il sabbato santo¹. Delle tribu mi spedisco in due parolle rimandandovi la vostra poliza mutando solamenta [sic] nella Falerina et Vellina la superfluita d'un I et d'un L. Horatio chiaramente finisce un verso ille Velina: et cosi di necessita va per un L. Il Falerna e coniettura di P(adre)
10 Otavio, pur dubito che siano popoli Falerii da quali si dicessi: et Josepho Grecho scrive Falerina. Daltro canto il vino Falerno si dice. La Veturia et per sassi et per Cicerone et Livio è chiara. Bisogna donche toglier una, et questa a giudizio di P(adre) Otavio sia la Popillia perche puo esser la medesima con la Poblilia come di Poplicola si fa Publicola, et ha pochi autori et sassi².
15 Delle colonie fuor d'Italia vi mando quello che havea notato, pur mi rimeto a la vostra diligenza. Ho inteso che sia un huomo dotto che presto mandara fuora de coloniis et municipiis. Potra esser che voi siate suo agiutante di camera³.
Delli Divi et Dive vi mancano parechi etiam nella seconda lista⁴. Andate adaggio et non correte in freta, dice un certo madrigale che vi canta M(esser) Angelo
20 Massarello nella materia di Cardinali⁵; ma esso fara come M(esser) Fran(ces)co Bini et altri, di quali dice il Cardinal di Medici al Faerno: mandate fuora queste vostre fatiche perche un di morrete colla semenza in corpo⁶. Vos autem non. A dio padre galante in Roma alli tre di Luglio del LVII.

Tutto vostro
A. A.

20-21 Mr. Franco., Bini et altri *Flor.*

COMENTARI

1. Agustín tem que la carta anterior del 19 de juny s'hagi extraviat. En ella li envià uns fragments d'Estaci i de Suetoni per demostrar l'existència d'un fill de Domicià divinitzat; uns apunts sobre les flautes i la "*sottoscrittione di tre bolle antiche prodotte in un registro*".

2. A partir d'aquesta carta comença un canvi d'impressions sobre el tema de les tribus romanes, en què intervenen Panvinio, Pantagatho, Agustín i Sigonio. El motiu és un dels múltiples estudis que preparava i que veieren la llum a Venècia el 1558 amb el títol de *Reipublicae romanae commentariorum libri tres et alia quaedam*.

L'estudi en qüestió és *De tribubus*¹. El dia 22 de juny Panvinio havia escrit alhora a Agustín i a Pantagatho² dues missives on hi feia constar el nom de les tribus romanes, que segons el seu còmput eren trenta-sis. Tant l'un com l'altre coincidien en la seva resposta, tot proposant a Panvinio alguns canvis: la substitució de Vellina per Velina, la substitució de Falerina per Falerna i la supressió de la tribu Popillia "*perche puo esser la medesima con la Poblilia*", de manera que n'hi quedessin trenta-cinc.

La resposta de Pantagatho és molt més explícita: "*la POBIBLIA e POPILIA vostre le tengo ambedue per una, ne solo queste due cosi scritte, ma anchora PVBLILIA e POPLILIA... non ne habbiate dunque se non sei le quali comincino da P (come da A tres [Aimilia, Arniensis, Aniensis]³, da C quattro [Collina, Clustumina, Claudia, Cornelia], da E una [Esquilina], da F due [Fabia, Falerina], da G una [Galeria], da L una [Lemonia], da M due [Menenia, Maecia], da O due [Ocriculana, Oufentina], da Q una [Quirina], da R una [Romilia], da S cinque [Suburana, Sergia, Stelatina, Sbatina, Saptia], da T due [Tromentina, Terentina], da V quattro e perche voi ne havete sette ne lo P e trei ne lo V, vi bisogna haverne sei ne lo P e quattro ne lo V. Le sei de lo P*

¹ *Reipublicae Romanae...* p. 476.

² Pantagatho a Panvinio el 3 de juliol: "*Rispondo a la vostra polizina piu presto che lettera di XXII di Giugno, che io non credeva che fuste tanto malizioso, che pensaste con un'altra materia curiosa de le XXXV Tribu farmi a poc' a poco sdrucivolar giusto del primo proponimento di non volervi scriver nulla de le occorsemi resolutioni...*" (Ambr. D-501 f. 6).

³ Entre claudàtors hem posat les tribus que apareixen al llibre de Panvinio, distribuïdes segons la seva inicial, per mantenir el discurs de Pantagatho. Cal notar que a la redacció final Panvinio mantingué la forma Falerina, en contra de l'opinió d'Agustín i de Pantagatho. Per una altra banda, eliminà la Ocriculana del nombre de 35 i hi col.locà la Horatía. Nosaltres hem posat aquella, perquè a la seva primera relació hi devia figurar, tal com podem comprovar per les discussions a les properes cartes. Pantagatho en una carta del 2-7-58 insistirà que "*La Horatia levate in tutto dal numero de le vostre XXXV*", en canvi, proposarà mantenir l'Ocriculana: "*dite che la Ocriculana non puo essere una de le XXI prime, quasi che sia ditta da Ocriculo, e non da un nome equivoco: e la Veientina non fu ella de le XXI? e pur Veii furon presi piu di CL anni dopo*" (Ambr. D-501 f. 49v-50r).

*saranno queste sole e non altre PALATINA. PAPIRIA. POLLIA. POMPTINA. POBLILIA. PVPINIA: le di V sono queste quattro e non altre, VEIENTINA. VELINA. VETURIA. VOLTINIA*⁴.

Panvinio pensava que la que sobrava era la Veturia, però ambdós amics són categòrics quant a la seva existència⁵.

3. Un altre dels capítols del llibre de Panvinio *Reipublicae romanae...* duu per títol *De coloniis et municipiis*. És evident que també havia sol·licitat a Agustín informació sobre aquest aspecte, a la qual cosa l'auditor li contestava prevenint-lo de l'aparició immediata d'un llibre sobre aquest tema, del qual ignorem el títol i l'autor, si bé aquest havia d'ésser del cercle de Panvinio pels mots "*potra esser che voi siate suo agiutante di camera*"⁶.

4. Panvinio havia refet la seva llista d'emperadors i personatges de la família imperial divinitzats, però encara li'n mancaven alguns, segons els mots d'Agustín.

5. Angelo Masarelli havia estat secretari del concili de Trento i seria nomenat bisbe de Telesia el mateix dia que Agustín ho fou d'Allife el 15-12-57. Per les cartes que es conserven al ms. Vat. Lat. 6412 ff. 1 i ss. ens consta que aconsellà Panvinio en la publicació dels *Romani Pontifices et Cardinales*.

6. Francesco Bini era el secretari de breus de Pau IV.

L'activitat filològica de Faerno fou considerable al llarg de la seva vida (1510-1561), però cap dels seus treballs veié la llum mentre fou viu i alguns han romàs inèdits fins ara. L'any 1563 es publicaren les seves *Emendationes in Ciceronis Philippicas* de les quals Agustín informava a finals d'agost del 1561: "*Le philippice del Faerno si stampano a furia*"⁷. El mateix any Pius IV, Angelo Medici di Marignano -el "*cardinal di Medici*" de la carta-, que havia estat el protector de Faerno, feu publicar les *Fabulae centum ex antiquis auctoribus delectae et a G. Faerno carminibus explicatae*. El 1565 es publicaren les seves *Emendationes in Publii Terentii sex fabulas*.

⁴ Ambr. D-501 f. 6.

⁵ Pantagatho a Panvinio: "*de la VETVRIA lo mostra M. Carlo Sigonio sopra Livio con autorità di testo scritt'a mano...*" (Ambr. D-501 f. 6). Al foli 166 del ms. Esc L-1-15 apareix un llistat manuscrit d'Agustínde 36 tribus encapçalat per *TRIBVVM XXXV. vide R. 91.129 ex Aldi F. ad Fam.* en què la POPILIA i la PV. vel PVB vel POB. ocupen un lloc diferenciat.

⁶ No és descartable que l' "*uomo dotto*" pugui ésser Faerno o bé A. Maffei ja que ambdós havien esmenat els seus respectius exemplars de l'itinerari d'Antoní.

⁷ Carta a Orsini del 21-8-61 (p 502).

Sabem pels diferents epistolaris dels seus amics⁸ que també s'ocupà a corregir Plaute, Cèsar, Livi, Suetoni, l'itinerari de Rutili Namanzià i el d'Antoní, però tots aquests treballs restaren inèdits, fet que ja preveia el seu protector quan l'insistia "*mandate fuera queste vostre fatiche perche un di morrete colla semenza in corpo*". L'excés d'escrupolositat el portà a no editar les seves faules perquè no va considerar cap editor d'Itàlia ni de fora capaç d'estampar-les correctament, a diferència de Panvinio que no parava de publicar.

⁸V. CERETTI "Gabriele Faerno..." pp. 312-316.

Ambr. D-501 f. 103 (original i autògrafa).
Andrés, p. 273.
Flores, p. 261.

10-7-57

R(everendo) Padre amiciss(im)o [Panvinio]. In un registro vecchio era per
coperta il fine d'una bolla di Aless(andr)o II come vedete. Credo vi sara cara
inter alia per quel BENE che penso fossi di mano del cancellier, et in suo luogo
successe quella nota BNE nelle altre, per dinotar esser vista et conferita, et star
5 bene¹. Ho ricevuto la vostra di 29 del passato dove rispondete a quella mia di
22. Io non vi diro altro, havendo satisfatto con un'altra a le cose delle colonie, et
delle tribu². Nelli Divi credo haver trovato non so che di piu, ma non è in ordine
adesso. Mandarò al S(ignor) Caro la medaglia d'argento di Nerone, ma quella di
Caligula non posso³. Padre Ottavio si trova inchiodato colla sua gamba; mi fa
10 ricercar di tutti li ecclisi del sole avanti il p(rim)o bello Punico in authori Latini et
Greci. Se vi souviene d'alcuni vi restaremo obligati, et importara anchora a voi
saper la causa perche si cercano⁴. Quella Magna Vrbica dubito che sia Magnentia
perche nelle medaglie dice MAGN. VRBICA⁵. Hoggi siamo a 10 di Luglio è il
p(rim)o giorno delle vacanze. Aspettate altre donche piu piene, et state sano. Di
15 Roma vt s(upra).

Tutto vostro
A. A.

10 mi fa ricercar di tutti: di *om. Flor.*

COMENTARI

1. Agustín li continua enviant material per al seu llibre sobre els papes. En aquest cas és el final d'una butlla d'Alexandre II amb el mot BENE com acabament. Agustín proposa interpretar-lo com el vist-i-plau del cardenal canceller per a la seva promulgació, idea que canviarà en les cartes següents a la vista de noves dades. Per altra part és curiós que Panvinio, en parlar del Papa Alexandre II, esmenta qui fou el seu canceller, cosa que no fa normalment: *BIBLIOTHECARIVS ET CANCELLARIVS S. R. E. SVB ALEXANDRO PAPA II. Petrus Romanus creatus, S. R. E. Diaconus Cardinalis sedis Apostolicae Bibliothecarius et Cancellarius.*¹
2. Aquesta carta anterior en què havia respòs “ *a le cose delle colonie et delle tribu* “ és la del 3 de juliol del 57.
3. La carta no ens proporciona prou elements per identificar cap de les dues monedes.
4. Curiosament el tema dels eclipsis serà repès també per Panvinio. En efecte, en una carta a Orsini² del 15 de maig de 1578, Matal, coneixedor que ell és el dipositari dels llibres de Panvinio, li reclama la col·lecció d'eclipsis esdevinguts abans de Jesucrist que havia elaborat el frare, per tal de poder completar els seus estudis sobre cronologia.
5. Moneda de Màgnia Urbica, dona de Carinus (283-285). Les úniques monedes que registren la llegenda tal com la transcriu Agustín són els antoninians RIC Carinus 341 o 343:
ANVERS: MAGN. VRBICA AVG. Bust a la d. amb diadema i abillat, sobre un creixent.
REVERS: IVNO REGINA (341)/ VENVS VICTRIX (343). Juno dempeus a l'e. sosté una pàtera i un ceptre; de vegades, un paó als peus / Venus dempeus a l'e. sosté un casc i un ceptre; als peus, un escut.

¹ *Romani Pontifices...* p. 71.

² Vat. Lat. 4103 f. 112.

R(everen)do Padre car(issi)mo [Panvinio]. Vi rimando la lista delli Divi et Dive
con aggiunta delli N(ummi) aurei, arg(entei), aer(ei) che io ho visto, et doi
imp(eratori) del Cod(ice) Theodosiano¹. Nella Poppaea vi falli la memoria
perche in Tacito lib. X si consecra la figliuola, et la madre nel XVI è morta et
5 lodata tanquam parens Divae². Mandovi anchora la medaglia di Nerone per il
S(ignor) Caro. Se non è qual merita, non resta altra migliore appresso di me.
Non so come sette chiaro delle Olympiade, et del giorno che si facevano. So
bene che mel domandasti una volta con grande instantia. Hora a caso trovo in
Plutarcho nella vita di Alessandro un bel luogo, ma avertite che nel Greco dice
10 altramente che nel tradotto: natus est Alex(ander) circa Idus Aug. ἐγεννήθη
δ' οὖν Ἀλέξανδρος ἰσταμένου μηνὸς ἑκατομβαιῶνος ὃν Μακεδόνες λῶον
καλοῦσιν ἕκτη. Poi dice come ad un tempo medesimo vene la nova del parto et
de la vitoria Olympica a Philippo, la qual cosa scrive Iustino benche non dica
qual giorno fusse. E verisimile che due nove tali fussero date prestiss(im)o. Fu
15 questo nella Olymp. CVI. an. 1. In Herodoto et Livio et Censorino si dice che
fossi nella estate³; questo luogo mi pare molto piu chiaro. Se non vi è nuovo
pigliate il mio buon animo di compiacervi. Havea questi giorni in mano il Zonara
del Car(din)al di Carpi per veder le cose avanti li Imp(erato)ri che tradusse
M(esser) Benedetto Eggio. Eccovi hier mi vien dato in Stampa di Basilea Grecho
20 et Latino tutto⁴. Farete guadagno in alcuni imp(erato)ri bassi. Eggio resta con un
p(almo) di n(aso). Padre Ott(avi)o muta di opinione nella fundatione di Roma.
Soleva tener con Attico, poi con Livio, hora tiene col Pittor. Non ho altro che
dirvi, se non che le recommendationi vostre di litiganti seranno appresso di me
care secondo la giust(iti)a che haveranno essi. Valet. in Roma alli XVII di
25 Luglio del LVII.

Tutto vostro

A. A.

2 doi: dei *Flor.* . 11 ἰσταμένου *Ambr.* ἰσταμένου *corr. Flor.* 14 verisimile: verissimile
Flor. . 15 Olymp.: Olym. *Flor.* . 16 pare: parè *Flor.* . 22 p(almo) di n(aso) *explevit Flor.* 24
recommedationi *Ambr.* recommendationi *corr. Flor.*

COMENTARI

1. Segons el llistat d'emperadors divinitzats que Panvinio publica al seu llibre, els dos a què fa referència Agustín són Constantí I i Valent, ja que són els dos únics en què Panvinio addueix com a font el Codex Teodosianus.
2. Agustín, basant-se en dos fragments de Tàcit (*ann.* 15, 23 i 16, 6)¹ sosté l'opinió que la Popea divinitzada és Clàudia Popea, la filla de Neró i Popea, i no pas aquesta última. Panvinio ho anotarà així als seus comentaris dels fastos: *DIVA CLAVDIA POPPAEA a Nerone Imp. patre Tacitus libro XVI et Tranquillus*².
3. Per a datar els Fastos Panvinio utilitza entre d'altres els anys de les Olimpíades; d'aquí el comentari que li tramet Agustín.
4. A finals de juny³ devia aparèixer el llibre de Johannes Zonaras *Compendium historiarum, in tres tomos distinctum... Opus praeclarum... nunc vero demum liberalitate... D. Antonii Fuggeri, etc et labore Hieronymi Wolfii, graece ac latine ... in lucem editum...* Basileae, per Ioannem Oporinum, 1557.
Panvinio rebé aquest llibre a través d'una carta de Sigonio del 28-7-57 en què li deia "Vi mando il Zonara per la via di Modena. Egli sara in Modena mercordi cio è alli 3 Agosto. Ho commesso che vi sia mandato. Si cosi tosto non si facesse forse per carestia di messo fedele, mandatelo a pigliare. Egli è in mano di m(esser) Alessandro Milano amico cariss(im)o di m(esser) Giovanni Falloppia il quale so che e servitore grande dil vostro Cardinale".⁴

¹ L'auditor li tramet aquests dos fragments en una carta datada el 4-9-57.

² Comentaris al llibre II p. 365.

³ Sigonio a Panvinio el 2-7-57: "E uscita in luce l'istoria del Zonara greca et Latina, divisa in tre tomi. L'uno de rebus iudaicis a primordio mundi usque ad excidium Hierosolimitanum, l'altro ab urbe condita usque ad Constantinum Imperatorem, il terzo a Constantino usque ad Alexium Commenium" (Ambr. D-501 f. 156).

⁴ Ambr. D-501 f. 158.

R(everendo) Padre car(issi)mo [Panvinio]. Hebbi la vostra di XIII et lodo il vostro discorso et consiglio nel publicar le cose che havete ben digeste et ogni di sarete a tempo di corregger li errori. M(esser) Angelo et altri che vi consigliano il contrario si muovono per tropo amor che vi portano, credendo che con questa

5 tardità saranno le cose vostre piu nete¹. Della tribu Veturia è in Livio lib. 26. p. 136. Basil(ea). Dove molti libri leggono praerogativa centuria Iuniorum, li piu antichi et anche quello del Sighonio [sic] hanno praerogativa Veturia Iuniorum et significa la centuria cosi chiamata per esser delli Iuniori della tribu Veturia della prima classe. Così dove dice centuria seniorum vol dir Veturia seniorum et

10 significa la centuria che constava delli seniori della tribu Vet(uri)a della p(rim)a classe alla quale sola classe tocava la praerogativa. Così in altro luogo dice Galeria Iunior(um) et in altro Aniensis Iuniorum. Benchè si veda stampato in Livio lib. 24. p. 83 cum sors praerogativae ante iuniorum exisset, io leggo Aniensis Iuniorum exisset, perche quello ANTE è superfluo in quel luogo et la

15 tribu AN o vero ANIE dimostra la causa del errore, et la historia sta per eccellenza². Veturia si trova in sassi assai verbi gratia in Hispello Sex. Calpurnius. Sex. F. Veturia. Quinctianus; in altri luoghi raccolti da M(esser) Pyrrho C. Cassius C. F. Vet. Modestinus etc., Sex. Apusius Sex. F. Vet. Baebius Volscib. Latin. etc³. Della Popillia et Publilia che siano doi tribu son

20 con voi, come sono due famiglie, ma trovandosi tante oltre le 35 ci pare non far ingiuria all'una di queste a lasciarla piu presto che altra⁴. Del giorno di ludi Olympici padre Otavio ha trovato meglio di quello che vi scrissi: nelli commentarii di Pindaro, et credo vi l'habbia egli comunicato. Quelli P. P. in quella inscrizione di C. Saturio non so interpretare, ne mi piace la interpret(atio)ne di P. Ot(avio) che vole che sia provinciae praesidis come si vede

25 in Hispagna P.P.H.C. per dire praeses prov(inciae) Hispaniae Citer(ioris); cosi Picentis P.P. per dir Picentis provinciae praesidis. Io dico che non fu mai praeside provinciae Picentis che io sappia; corrector Piceni, si bene, ne quando

22 Olympici: Olympia Flor.

fossi, saria chiamato et scritto cosi. Non trovo però meglio. Guardate bene non sia errore et quelle lettere non siano d'altra riga overo altre⁵.

5 Delle sorelle di Augusto non truovo altre senon quello che dite voi che l'una si marito con Marcello et poi con M. Antonio et hebbe figliuoli di tutti doi, poi mori secondo Suet(oni)o essendo Augusto di 54 anni, et non dice dell'altra sorella niente. Dubito che morisse molto gioveneta inanzi l'imperio di Augusto. Pur cercarò anchora⁶.

Delli Divi scrissi nell'altra. Ho trovato poi in sassi Divo Constan(tio) padre di Constantino, et Divo Valente in un altro⁷.

10 La patria mia e Zaragoza capo del reame di Aragona. Fu colonia di Romani fatta di Augusto Cesare et da lui prese il nome di Caesaraugusta prima detta Salduba secondo Plinio. Il cittadino se dice Caesaraugustanus et non Caesaraugustensis come mi chiamo M(esser) Laelio in un suo libreto. Se io fussi papa che dio non voglia diriano che Augusto lascio figliuoli in quel luogho mei progenitori. Hora
15 che son pover huomo diranno che descendo d'un frate di sant'agostino⁸. A M(esser) Carlo mi raccomando et del negotio Gerundense non ce risposta⁹. A dio padre. Di Roma a 24 di Luglio 1557.

Tutto vostro

A. A.

COMENTARI

1. Angelo Massarelli era de l'opinió que Panvinio corria massa a l'hora de publicar els seus treballs, cosa que potser degué influir que el frare decidís aturar la impressió dels *Iudi saeculares*, després que ja havien estat iniciats per part de Giordano a qui Sigonio els havia confiats, un cop Manuzio se n'havia desentés per malaltia¹.

Tant Agustín com el futur Pius IV, el cardenal Medici, eren del parer que primer es publiqués i que després ja hi hauria ocasions per corregir.

2. Panvinio havia enviat també el seu esquema de les tribus a Sigonio, el qual en una carta tramesa dos dies abans des de Venècia li corrobora les paraules d'Agustín: "*La Veturia ha testimonio Livio, il quale nel lib. 26 disse piu volte Veturia Iuniorum et seniorum, come nel 27 Galeria iuniorum et seniorum, che significa la centuria Iuniorum presa dalla tribu Galeria et Veturia. Et cosi hanno i libri per mano scritti*"².

Les cites adduïdes per Agustín i Sigonio pel que fa a les tribus Veturia i Galèria són Livi 26,22,2 i 11; 27,6,3. A més a més Agustín corregeix una lectura de Livi 24,7,12: "*Eo die cum sors praerogativae Aniensi iuniorum exisset...*" on el seu llibre de Livi llegia "*ante Iuniorum*"³.

L'edició que utilitzava Agustín és la de Frobenius de Basilea del 1532. El 1555 Manuzio havia publicat a Venècia *T. Livii historiarum ab urbe condita libri qui extant XXXV, cum universa historiae epitomis a Car(olo) Sigonio emendati*, llibre qual es refereix Agustín quan diu "*anche quello del Sighonio*".

3. Són fragments que corresponen a tres inscripcions falses de Pirro Ligorio.

CIL XI, 672*

iunoni iug / sex. calpurnius / sex. f. veturia / quinctianus / ii vir quinquen / d
(hedera) d

CIL VI, 1557*

dIs manibus / cassiae verae / coniugi / c. cassius c. f. vet / modestinus / mil.
class. misenen / fec. sibi et s. p / in fr. p. XIII / in agr. p. XVII

¹ V. carta d'Agustín a Panvinio del 5 de juny del 57 (p.148). En el mateix sentit es pronunciarà Guido Lolgi en una carta a Panvinio del 3-7-58: "*Attendete à far stampar l'altri vostri libri*" (Ambr. D-501 f. 250).

² Ambr. D-501 f. 157.

³ A l'edició de Livi de Flamstead i Seymour, aquests atribueixen el canvi a Pantagatho tot recollint al aparat crític "*praeunte Pantagatho, Gron(ovius)*". Pels mots del propi Agustín en aquesta carta, sembla que aquesta lectura s'ha d'atribuir a ell, encara que fos Pantagatho qui la recollís en les seves *emendationes* a diversos autors.

CIL VI, 2754*

sextiae / fortunatae / coniugi / sex. apusius sex. f. vet / baebius / vi vir augustalis / volscis latin / et tabularius XX / hereditatium / tabularius sacr / augustal / fecit

Panvinio les recollí als *Reipublicae romanae commentariorum libri III* p. 512, tal com les hi havia transmès Agustín, que alhora les havia copiat de Pirro Ligorio. La primera és al Neap. 36 i les altres dues al Neap. 39, ambdós llibres pertanyents a la primera *recensio* ligoriana, elaborada durant la seva estada a Roma⁴.

4. Tal com afirmàvem a la carta del 3 de juliol, a la relació enviada per Panvinio hi figuraven la Popillia i la Publilia com dues tribus diferents. Malgrat l'opinió de Pantagatho⁵, expressada allí, Agustín, Panvinio i també Sigonio⁶ continuen creient que són dues tribus distintes, encara que, davant la necessitat de deixar-ne trenta-cinc, es resignen a treure'n una de les dues.

5. Aquestes línies són la resposta d'Agustín a una consulta que Sigonio havia adreçat a Panvinio el dia 3 de maig⁷ sobre la inscripció CIL XI, 1437: "*Appresso vi prego a scrivermi la vostra fantasia intorno a questa iscrizione antica.*

C. SATVRIVS SATVRI PICENTIS P.P.
FILIVS FAB. SECVNDVS EQVO PVBLICO
EX V DECVRIS PRAEF. COH. II. ASTYRVM
AVGVR. PATRONVS COLONIAE AVSCVLANORVM.
VIX. ANN. XIX. DIEBVS XXVII
PATER FIL. PIENTISSIMO FEC.

Dico specialmente, come ragionevolmente si puo interpretar quelle lettere P.P. et se havete altri sassi, dove sia mentione di quello Equo Publico".

En una carta posterior, del 2 de juliol⁸, Sigonio tornava a insistir a Panvinio sobre la interpretació de la inscripció, segurament perquè aquest no li havia donat cap resposta. Davant d'aquesta insistència Panvinio decidí consultar Agustín.

El motiu de totes aquestes consultes de Sigonio era la seva coneguda disputa amb

⁴ V. VAGENHEIM, G. art. c. pp. 266 i ss.

⁵ També a Ambr. D-501 fol. 6: "*La POBLILIA e POPILLIA vostre le tengo ambe due per una, ne solo quelle due cosi scritte, ma anchora PVBLILIA e POPLILIA, come POMPTINA e PONTINA, CLVSTVMINA e CRVSTVMINA*".

⁶ Sigonio a Panvinio 28-7-57: "*Io non credo che la Publilia, et Popillia sieno il medesimo ma diverse...*" (Ambr. D-501 f. 158v).

⁷ Ambr. D-501 f. 153.

⁸ Ambr. D-501 f. 156.

Robortelli⁹ d'Udine, que arrenca de la publicació de sengles obres sobre els noms dels romans¹⁰, en què ambdós autors expressaven opinions divergents. Aquesta primera topada es perllongà, quan ambdós personatges editaren els fastos capitolins el 1555 amb poc temps de diferència. En una nova edició comentada de Sigonio (1556), aquest ignorà les opinions de Robortelli, fet que li procurà una dura crítica per part de l'udinès en la seva obra *De convenientia supputationis Livianae ann. cum marmoribus rom. quae in Capitolio sunt.*

Precisament Sigonio sabia que Robortelli estava preparant aquesta edició a Pàdua des del mes d'abril del 1557 i volia publicar una resposta contundent, tot just aparegués el llibre¹¹. Per anar sobre segur, havia aconseguit alguns folis de la nova obra per mitjans no massa ètics¹². Vet aquí, doncs, la insistència en rebre la resposta sobre l'epitafi i també sobre les tres inscripcions de la tribu Vetúria¹³.

Finalment l'obra de Robortelli aparegué sobre el 20 d'agost i Sigonio respongué els atacs en l'espai d'un mes. Amb tot, el dia 21 d'agost encara no havia rebut la resposta de Panvinio sobre la inscripció: "*Aspetto di di in di la copia di que tre sassi o piu, della tribu Veturia et l'espositione di quel epitafio, et risposta alle mie. Ma tosto, percio che sono per dar fuori tosto contra il Robortelli, il libro del quale è uscito*"¹⁴.

6. Informació per als comentaris dels fastos.

7. Agustín continua consultant els reculls epigràfics que té a mà (Ligorio, Smet...) per tal de complementar la informació sobre els emperadors i membres de la família imperial que havien estat divinitzats, a fi que Panvinio pugui incloure'ls en els comentaris dels fastos.

8. Panvinio ja devia estar preparant la dedicatòria del seu primer llibre dels fastos a

⁹ Un relat succint d'aquesta polèmica és a SANDYS, J. E. *A History of Classical Scholarship Vol II*. Cambridge 1908, pp. 142-143.

¹⁰ ROBORELLI, F. *De historica facultate disputatio... Eiusdem de nominibus romanorum*. Florentiae apud Laurentinum Torrentinum 1548 i SIGONII, C. *De nominibus romanorum*. Venetiis 1553.

¹¹ Carta de Sigonio a Panvinio del 28-7-57: "*L'epitafio che vi mandai è per conto della disputa del Robortello, al quale vo rispondere immediate che e uscito il suo libro, che gia quattro mesi si stampa contro me, et il Manuzio*". (Ambr. D-501 f. 158).

¹² Ibid. : "*Vi mando alcuni sfogli del Robortello rubbategli alla stampa in Padoa, i quali m'avanzano*".

¹³ Ambr. D-501 f. 160: "*Vi ricordo i sassi della tribu Veturia, l'interpretatione di quel apitafio qualche ogni cosa e per il Robortello, al quale voglio rispondere subito che haura mandato in luce il suo libro, il quale l'aspetto di di in di*".

¹⁴ Ambr. D-501 f. 161.

Agustín i, per tal de consignar la pàtria del seu amic, la hi degué preguntar. Agustín, a la carta del 20 de novembre de 1557, rebutjarà que se li apliqui l'epítet de "caesaraugustanus" i, fins i tot, el d' "hispanus" ¹⁵ .

9. En relació a aquest "negotio Gerundense" hi ha un altre comentari a la carta del 25 de setembre: "Dite anchora a Messer Carlo nostro come per lettere di Barcelona delli 22 del passato risponde quel gentilhuomo Gerundense, come havendo ricevuto le nostre lettere, venne a Barcelona per impetrar la licentia di essequir, et havevala impetrata. et pensava metter in essecutione la instrutione mandatagli " .

No sabem quin és aquest negoci relacionat amb Girona i Carlo Sigonio, aleshores professor d'humanitats a Venècia, que serà qui vetlli per l'edició de Fest, quan Agustín es traslladi a Allife i a Sicília.

¹⁵V. p. 192.